

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

INNEHÅLL

UPPSATSER:

F. d. domkyrkosysslomannen teol. dr <i>Mats Åmark</i> , Hedemora: När de sista älvkvarnarna smordes	65
Zusammenfassung	72
Intendenten, fil. dr <i>Harald Wideen</i> , Göteborg: Nils Billsten — klockgjutare i Skara	73
Summary	80

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR:

Sten Lundwall: Ur och urverk, kulturbilder ur tidmätningens historia, Stockholm 1955. Kulturen, en årsbok 1954. Anmälda av fil. dr <i>Sigurd Wallin</i> , Stockholm	81
Greta Hedlund: Dräkt och kvinnlig slöjd i Övansjö socken 1750—1850, Gävle 1951. Anmäld av fil. dr <i>Anna-Maja Nylén</i> , Stockholm	85
Selma Ström: Hemma på Elsborg. Minnesbilder från vardag och fest i sekelskiiftets Falun, Stockholm 1954. Anmäld av fil. dr <i>Svante Svärdström</i> , Stockholm	86
John Nilsson: Kyrka och folk i Sverige. Del I. Missionstid och medeltid, Stockholm 1954. Anmäld av fil. kand. <i>Ernst Folke Lindberg</i> , Stockholm	87

Frits Heide: Bidrag til de folkelige Plantenavnens systematik, Köpenhamn 1954—55. Anmäld av fil. kand. <i>Sten-Bertil Vide</i> , Lund	88
J. Silfving: Från norra Smålands medeltid, Jönköping 1952. Arvid Ernvik, Olof den helige och Eskoleia. Studier i Värmlands medeltidshistoria, Karlstad 1955, anmälda av fil. dr <i>Sven Ljung</i> , Stockholm	88
M. Maget: Guide d'étude directe des comportements culturels (Ethnographie métropolitaine), Paris 1953. Anmäld av professor <i>John Granlund</i> , Stockholm	90
Leopold Schmidt: Gestaltheiligkeit im bäuerlichen Arbeitsmythos. Studien zu den Ernteschmittgeräten und ihrer Stellung im europäischen Volksglauben und Volksbrauch, Wien 1952. Anmäld av fil. kand. <i>Sven B. Ek</i> , Lund	92
Carl Hernmarek: Svenskt sjuttonhundratat. En stilhistorisk undersökning, Lund 1954. Anmäld av fil. dr <i>Marshall Lagerquist</i> , Stockholm	93
Ruth Rosenius-Högman: Helgeandshus, hospital och lasarett i Västmanland 1345—1900, Västerås 1953. Anmäld av med. dr <i>Vera Hogild</i> , Köpenhamn och fil. dr <i>Sven Ljung</i> , Stockholm	95

RIG . ÅRGÅNG 39 . HÄFTE 3 1956

Föreningen för svensk kulturhistoria

Ordförande: statsrådet *Herman Zetterberg*
Sekreterare: intendenten, fil. lic. *Mats Rehnberg*
Skattmästare: direktören *Sten Westerberg*

REDAKTION:

Styresmannen för Nordiska museet, fil. dr *Gösta Berg*
Intendenten, fil. lic. *Mats Rehnberg*
Professorn, fil. dr *Sigfrid Svensson*
Ansvarig utgivare: Styresmannen för Nordiska museet, fil. dr *Gösta Berg*
Redaktionens adress: Nordiska museet, Stockholm Ö. Telefon 63 05 00

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, Stockholm Ö. Telefon 63 05 00
Års- och prenumerationsavgift 10 kr
Postgiro 193958

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äga från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

När de sista älvkvarnarna smordes

Av Mats Åmark

Jag kan inte bevisa, att de älvkvarnar jag såg smorda sommaren 1923 verkligen var de sista, som här i landet behandlats på fäderneärvt sätt. Det är ju mycket möjligt, t. o. m. ganska troligt, att någon av de prästinnor — om vi så får kalla dem — som sysslade med dessa hemlighetsfulla riter, ännu några år fortsatte att smörja och offra. Men när jag ett par årtionden senare åter fick tillfälle att undersöka några av de gamla kultplatserna, hade mossa och lavar redan hunnit överkläda de tidigare fettglänsande älvkvarnsgroparna.

Så sent som 1923 levde i alla fall den fornlåldriga sed det här är fråga om kvar i södra Uppland, närmare bestämt i några socknar av Trögds härad söder om Enköping. Och jag har anledning att misstänka, att just denna då ännu mycket ålderdomliga allmogebygd varit den sista, där man i vårt land verkligen kunde få se nyttjade älvkvarnar, ordentligt smorda med fett och med ilagda offergåvor, alldeles som här skett i århundraden. Detta mitt antagande stöder jag på uttalanden av en av de forskare, som i senare tid ägnat mer ingående undersökningar åt nu nämnda kultbruk. Oskar Lidén omtalar i sin Hällgröpningsstudier (1938), att han,

särskilt i Småland och Västergötland, funnit massor av älvkvarnar — dock ingen i bruk. Under en forskningsresa till Uppland, med besök i trakten norr om Enköping, hade han icke heller, som han hoppats, lyckats finna någon verkligen använd älvkvarn. I trakten söder om Enköping skulle han haft bättre framgång i utforskandet av vad han kallar "hällgröpnings", ett namn, som dock varit främmande för Uppland. Inom det område jag närmast känner till och såsom riksantikvariens ombud ganska grundligt genomforskade, har jag aldrig hört de nu omtalade fornminnena nämnas med annat namn än älvkvarnar.

Detta namn har förmodligen uppkommit därav, att kulthandlingen, om man så får kalla den, närmast bestått däri, att den offrande i den eller de älvkvarnar eller skålgropar, som för tillfället användes, under svepande rörelser med handen fört runt en fläsksvål eller fettdränkt klut. Man kommer här osökt att tänka på hur kvinnorna i forna dagar genom en sådan armrörelse drog runt löparstenen i de gamla handkvarnarna. — Ännu under krisåren i samband med första världskriget erfor jag f. ö., att sådana ålderdomliga handkvarnar av sten på sina håll

i södra Uppland användes att gröpa säd, då man av någon anledning ej önskade föra säden till kvarn.

Att man i älvkvarnen smorde och offerade åt älvorna var den allmänna meningen. Med ordet älvkvarn tycks man ha betecknat såväl hela stenen eller hällen med dess olika små hål som de enskilda älvskålar som smordes. Man önskade på detta sätt blidka älvorna, dessa hemlighetsfulla små väsen, för vilkas hämnd någon "råkat för".

Dessa reflexioner rörande själva kult-handlingen har jag icke gjort på grund av egna iakttagelser. Få om ens någon nu levande torde ha varit åsyna vittne till "smorningen" av älvkvarnar. Denna skedde alltid i största hemlighet, och min kunskap härom grundar sig på mottagna meddelanden. Jag hade nämligen, som jag senare skall visa, turen att få råka och utfråga en f. d. "prästinna". Att hon, i motsats till sina medsyster, befanns så meddelsam, berodde uteslutande på, att hon övergivit yrket och sedan ansåg sig kunna skratta däråt.

Jag lämnar alltså därhän de olika teorier och funderingar om ursprunget till och den religionshistoriska innebörden av dessa magiska handlingar för att i stället redogöra för vad jag själv hört och sett i samband med uppländska älvkvarnar. Blott några ord om själva kultplatserna.

Av älvkvarnar eller skålgropar, om man så vill kalla dem, kan man åtminstone i Uppland urskilja två slag. Dels förekomma de i de ur jorden uppskjutande berghällarna, varpå särskilt södra Uppland är så rikt, ofta bland istidens repor. På sådana hällar kan man finna ett stort antal skålar, antingen i grupper eller spridda bland skeppsbilder eller andra bronsåldersristningar, som även är karak-

teristiska för dessa bygder. Det finns dock hällar med enbart älvkvarnar. De uppträda alltså icke alltid tillsammans med hällristningar. Som regel torde dock kunna sägas, att vill man leta efter skeppsbilder och andra bronsålderns hällristningar, bör man söka sådana där det finns älvkvarnar. Detta om skålar i fast berg. Det andra slaget av älvkvarnar förekommer på lösa stenar eller stenblock. I detta fall syns enbart skålgropar ha förekommit, däremot inga figurer. Under de år jag hade tillfälle att iakttä älvkvarnar, tycks bägge slagen ha använts. Såvitt jag kunde förstå, närmast beroende på vilketdera slaget som var bäst tillgängligt för de offerande. Att älvkvarnarnas användning på 1910—20-talen var på upphällningen är tydligt. Blott här och där kunde man finna någon älvkvarn i bruk. Talade man med medelålders eller äldre personer härom, hette det vanligen, att "de' var förr de'" som den eller den gumman gick och smorde. Och de allra flesta älvkvarnarna hade längre eller kortare tid varit oanvända, varför mossor och lavar hunnit kläda både stenar, hällar och älvskålar.

*

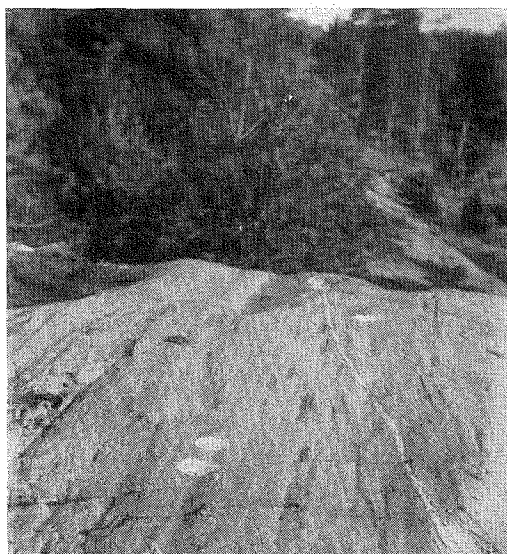
Det var på ett födelsekalas nere i Trögden omkr. 1912 vi kom att språka om gammaldags seder och bruk. Själv hade jag nyligen flyttat till trakten som nyutnämnd komminister i Kungshusby socken av Veckholms pastorat. En av mina forna skolkamrater från Enköpings läroverk, nu lantbrukare i Hacksta socken, kom därvid att nämna, att han hade en älvkvarn på sina ägor. Vi gjorde upp, att jag skulle göra honom ett besök, då vi tillsammans skulle bese detta fornminne. Jag hade nog hört talas om älvkvarnar, men hade inte någon klar föreställ-

ning om vad det var för något. Nu skulle jag alltså få se en som var i bruk.

Vännen B. mottog mig med nöje, och sen vi druckit kaffe begav vi oss till hagen, där han ville visa mig sin älvkvarn. Stenen låg mycket riktigt där i en skogsbacke, som sluttade ner mot en åker. På överflatan syntes en hel hop runda, tämligen grunda, skålformiga fördjupningar, som vittnade om att de, om också inte nyligen, varit smorda med fett.

— Jag hade hört talas om, att gumman Johansson brukade gå hit om torsdagskvällarna, sade B.; och jag gick därför dit en kväll i skymningen. Stenen låg som den ligger nu, och alla skålarna var tomma. Jag gick och satte mig ett stycke ifrån dold av några buskar och väntade att få se gumman komma. Men då ingen syntes till och det började bli sent, beslöt jag att gå hem. Först gick jag dock fram till sten — och kan du tänka dig! Den var smord med ister, och i hålen låg det småslantar. Sen har jag varit och passat där flera torsdagskvällar för att försöka få korn på gumman. Men det har varit stört omöjligt. Varenda gång har stenen faktiskt blivit smord, men ingen gumma har synt till. Hon måste ha ålat sig fram i gräset mellan enbuskarna!

Mitt intresse för dessa egendomliga fornlämningar var nu väckt. Som riksantikvariens ombud för Trögds härad ansåg jag mig även ha en viss förpliktelse att ta närmare reda på deras förekomst i bygden. Så småningom skulle det också lyckas mig att få se flera av dessa gamla kultplatser i bruk. Hösten 1913 fick jag reda på, att en stor älvkvarn skulle finnas i Kynge by i Veckholms socken. Den låg i en beteshage och befanns vara en mer än meterlång stenhäll, som blott obetydligt höjde sig ur den omgivande gräsval-

1. Älvkvarnen på Hesslinge skog i Lillkyrka socken, Uppland. Foto förf. 1923.

len. Längs stenens mittparti sågs en rad runda hål, större och mindre. Hela stenen var mörk av flott. Kring hålen satt hela klickar av svinister, och i groparna låg nålar och små kopparslantar. Vem som här smorde kom jag dock aldrig att efterforska.

Mitt i Trögden ligger de bägge socknarna Lillkyrka och Boglösa. Under de år (1917—1924), då jag som t. f. kyrkoherde skötte detta pastorat, gjorde jag de bästa fynden av det slags fornminnen, som här intresserar oss. I Hesslinge by i Lillkyrka bodde en gammal språksam man, som i yngre år varit konditor, men återvänt till fädernegården. Med lätt ironi, dock blandad med icke så liten fäderneärvd försiktighet, berättade han gärna minnen från äldre tider.

— En gammal gumma hette Wall. De va en rotgumma på boställe här i Hesslinge. Bara hon gjorde sej illa, va de att gå till älvkvarn å lägga nir en slant. Hon

2. "Vårtstenen" i Hesslinge by, Lillkyrka socken, Uppland. Foto förf. 1922.

bruka lägga såna där runnstycken di kallart. Men om hon tvätta sej i vattne som va i håle eller om hon hade dit de, de vet jag inte.

Den älvkvarn det här var fråga om befann sig vid en liten gård med det vackra namnet Kallkälla. Här skymtar en något annorlunda sed än den som förekommit vid de förut nämnda älvkvarnarna. Där hade tomma skålgropar smorts med fett, varpå offer nedlagts. Här menade min sagesman, att den offerande hade begagnat sig av det regnvatten, som samlats i hålet.

Offerstenar av detta slag, en avart s. a. s. av de riktiga älvkvarnarna, fanns det flera av i bygden. Vanligen kallades de "vårtstenar" eller "vårtkällor". En sådan sten i Hesslinge, om vilken konditorn även talat, var ett mindre stenblock invid landsvägen, och på dess övre yta

befann sig en urholkning vid pass 10 cm i diameter. Regnvattnet, som samlades i hålet, ansågs bra mot vårtor. Nyttjandet av dessa vårtstenar hade tydligen inte varit förbehållet någon speciellt offerande gumma, en prästinna alltså. Konditorn berättade om vårtstenen i hans hemby: "Så snart nån gjort sej illa, har dom gått te sten å tvättat sej i vattnet, som var i yppnan. Och sen la dom dit nån bankovitten. Fanns de inge vatten, så hadde dom sånt me sej."

Sådana vårtstenar eller vårtkällor fanns det flerstädes i Trögden, bl. a. en på Hornö ägor i Vallby socken. En äldre kvinna berättade om den:

— Folk som besvärades av vårtor brukade en torsdagskväll i månskenet gå runt stenen med en mängd ärter i hand, lika många som man hade vårtor. Ärterna sådda man ut, medan man uttalade orden:

Jag sår och jag sår.
Jag sår bort mina vårtor.

3. "Vårtkällan" i Östersta, Kungs-Husby socken, Uppland. Foto förf. 1916.

4. "Värtekällan" i Östersta, Kungs-Husby socken, Uppland. Foto förf. 1916.

När ärterna grott, gick vårtorna bort. — Denna vårtsten i Hornö kom jag dock aldrig i tillfälle att få se, och ceremonierna där tillhörde också redan på 1920-talet det förflutna. Om någon neddoppning av fingrarna i regnvatten på denna sten förekom, erfor jag inte heller. Detta hade emellertid skett i den vårtkälla, som befann sig i en stor berghäll på min egen prästgårds mark i Östersta by av Kungs-husby socken. Den bestod av ett tämligen smalt, ett par decimeter långt och ganska djupt hål i en större, naken berghäll. Hålet var för jämnan fullt med vatten, och en liten flat sten var lagd ovanpå hålet. Såvitt jag vet, användes dock icke denna "Värtekälla" under de år (1912—1917) vi bodde i Östersta, och jag hörde ingenting om hur det tillgick när den tidigare nyttjats. Det var endast namnet som levde kvar.

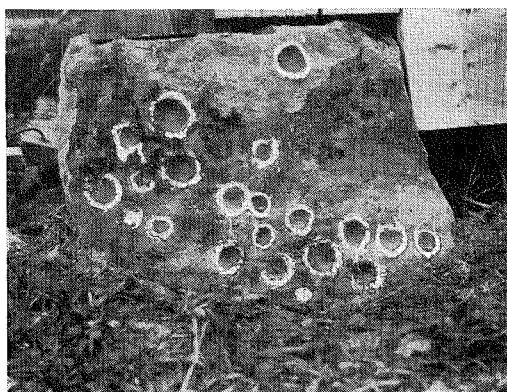
Vår närmaste grannsocken, Boglösa, samtidigt min annexförsamling, var en

genuin allmogesocken med omkr. 800 invånare fördelade på ett antal byar. Här fanns det älvkvarnar i så gott som varje by. I Svallby, grannbyn mot Lillkyrka, berättade en medelålders hemmansägare vad han mindes om byns älvkvarn, som inte längre fanns kvar, men dock använts ett stycke in på detta århundrade.

— På våran gård låg de en stor sten, där svinhuse nu står. Runterikring på sten va de fullt mä älvkvarnar. Gummorna geck där å smorde. Ända från Hävlinge i Lillkörka kom dom. Hoffstengumman brukade gå tidigt om mörnarna å smörja. Far vart arg han å satte ett skott i sten. Den vart bra till grund i nya svinhuse.

I den närbelägna grannbyn Blacksta fann jag vid ett besök, att en av grundstenarna under en nybyggd loge på utsidan hade en hel hop älvkvarnshål. Även här hade tydligen någon icke troende funnit byns gamla älvkvarn passande för modernare ändamål.

Inte långt från de båda nu nämnda byarna ligger byn Kumla. I en hage, några hundra meter från byn, alldeles invid landsvägen, fann jag en jordfast sten,

5. Älvkvarnen i Blacksta, Boglösa socken, använd som knutsten under en loge. — Urgröpningarna markerade med krita.

6. Älvkvarnen vid Kumla by, Boglösa socken, Uppland. — Det var denna älvkvarn, som smorts av änkan Tilda i Kumla. — Foto förf. 1920.

som varit använd som älvkvarn. Skålgroparna var ganska grunda och inte fullt cirkelrunda. Lavar hade här redan börjat kläda den gamla offerstenen, vars älvkvarnar alltså inte varit i bruk på åtskilliga år. Bybor mindes dock, hur gumman Tapper från grannbyn Gådi brukat gå dit och smörja. Gumman hade namn på hålen. Ett kallade hon Stora grytan, ett annat Lilla grytan. I ett av hålen syntes liksom avtryck av fingrar. Gumman lär alltid ha smort tre hål åt gången med tre smörjningar i varje hål. När torsdagskvällen kom, gick hon dit; och smörjningen skedde alltid motsols. Första och sist kvällen lade hon en nål eller en liten kopparslant i de hål hon smort. För varje smörjning sa' gumman:

Jag smörjer sten
för att läka kött och ben.

Den kvinna, som kunde berätta härom, hade själv i yngre år fått vara med Tappersgumman då hon smorde.

Här i Kumla by var det också jag träffade på den kvinna, som befanns vilig att berätta om hur hon själv smort älvkvarn.

— Se, jag smorde, berättade änkan Tilda, för gubbens ben, som svullna. Först smordes bena hemma ve spisen. Nie torsdagskvällar å rad skulle de vara, och för var gång sa man:

Jag smörjer ben å inte sten.

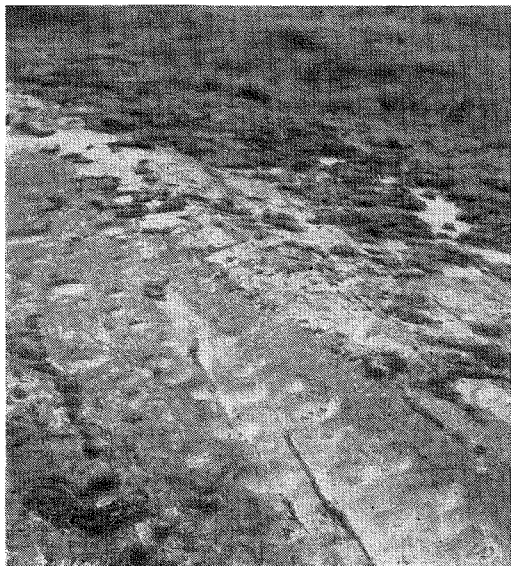
Sen gick man ut i skymningen. En feck inte säga någe, ifall man mötte nån. Och tri hål på älvkvarn skulle smörjas me en osaltad fläsksvål, tri gånger i vart hål, å då sa' man:

Jag smörjer sten
för att läka kött och ben.

När mor Tilda berättade härom, hade hennes gubbe varit död i flera år. Vilken verkan smorningen haft, kom jag inte att ta reda på.

Vi hade nu hunnit ett stycke in på 1920-talet, och de gamla i bygden med minnen från äldre tider började dö undan. Jag trodde, att änkan i Kumla varit den sista där i socknen av den gamla kulturens utövarinnor, och det blev därför en överraskning, när jag fick höra, att det i en av våra närmaste grannbyar i Boglösa skulle finnas en älvkvarn i bruk.

Till Utmyrby var det en knapp fjärdingsväg från vår prästgård i Lillkyrka, och där skulle finnas en smord älvkvarn. Jag misstänkte dock, att det inte skulle bli lätt att hitta den. Folk ville inte gärna tala om sådant med prästen. Jag frågade därför några barn, som lekte i bygatan, om de kände till älvkvarn. — "Jo då, moster smörjer för ögon", svarade bar-

7. Älvkvaren i Utmyrby, Boglösa socken, Uppland. Denna älvkvare smordes ännu 1923. — Foto förf. 1923.

nen. Jag förstod genast vem moster var: en gammal from änka, som jag besökt flera gånger och som gärna gick i kyrkan. Hon hade verkligen, drog jag mig till minnes, rödkantade ögon; och den goda kvinnan hade sålunda för säkerhets skull hållit fast vid de gamla bruken. Det var inte så gott att veta, om man "råkat för" något; kanske oförvarandes slagit ut något hett vatten på backen och så förargat de små varelserna, som ansågs snarstuckna och hämndgiriga. Med barnen som vägvisare stod jag snart vid byns gamla förnämliga älvkvare. Den låg i en skogsbacke ett stycke utanför byn. I en lång, sluttande berghäll, nött och slipad av istidens glaciärer, med djupa repor, syntes en lång rad hål vid hål. Och i ett par av dem, som verkade nysmorda, låg både knappnålar och småslantar! "Moster" själv, den gamla prästinnan, som "smorde för ögon", nändes jag inte be-

svära med några frågor. Jag fick därför aldrig reda på hur hon bar sig åt, när hon offrade i älvkvare och de ord hon då antagligen nyttjade.

En egendomlig upplevelse vid en älvkvare i Trögden från ett besök där åtskilliga år senare må avsluta dessa minnesanteckningar. I slutet av 40-talet besökte jag en sommar mina forna församlingar för att hälsa på gamla vänner. Samtidigt ville jag också gärna undersöka några av de fornminnen här beskrivits, och se om någon av dem ännu kunde vara i bruk. Det förhöll sig dock som jag anat. De runda, förr så rena och av flott skinande små älvskålarna var nu igen grodda av mossa och lavar. Det var tydligt, att de ej på länge varit använda.

Jag hade just fotograferat den ovan nämnda stenen i Kyngge, då jag halkade på den våta mossan på bredvidliggande berghäll. Handlöst, med kameran i hand,

8. Älvkvaren vid Utmyrby, Boglösa socken, Uppland. — Vid sidan av den vita pinnen ligger ett par offrade småslantar. T.h. därom några älvhål. Foto förf. 1920-talet.

föll jag och slog mig så hårt, att jag blott med största svårighet kunde ta mig därifrån. Den läkare, som sen undersökte

mig, ansåg det nästan som ett under, att jag inte bröt benet.

Var det männe älvornas hämd?

Zusammenfassung

Seit uralter Zeit herrschte im ganzen Norden die Sitte, die sogenannten Elfenmühlen zu schwieren und darin zu opfern. Als Elfenmühlen wurden ausgehöhlte Gruben, teils in losen Felsenstücken, teils in festen Felsenplatten verwandt. Wenigstens ein Teil von diesen Elfenmühlen sind sehr alt. Man findet sie demgemäss regelmässig neben den Schiffen und anderen Gegenständen an den sogenannten Felsenzeichnungen, die aus der Bronzezeit stammen.

In diesen kleinen Gruben oder Schalen opferte man den Elfen kleine Gegenstände aus Metall wie Nadeln und Münzen, nachdem man die Gruben mit Schweinefett eingeschmiert hatte. Noch im Anfang dieses Jahrhunderts dürften diese Opferriten, die scheinbar nur von Frauen ausgeführt wurden, in verschiedenen Gegenden Schwedens vorkommen. Mit dem Tod der Geweihten starben allmählich auch diese Bräuche aus. Zu den allerletzten Plätzen in Schweden, wo diese Sitte fortlebte, dürfte man einige Kirchsprengel im südlichen Uppland in der Nähe vom Mälarsee rechnen. Noch um 1920 konnte man hier Elfenmühlen sehen, die in Gebrauch waren, und dem Verfasser gelang es auch Frauen zu sprechen, die selbst an diesen Opferhandlungen teilgenommen oder sie ausgeführt hatten. Man war der Ansicht, dass gewisse Krankheiten herkamen, weil der Kranke in irgendeiner Weise den Elfen Schaden zugefügt oder sie erzürnt hatte. Die Elfen waren Mächte, mit denen man sich nach primitiver Auffassung durch Opfer versöhnen sollte.

Nachdem die Geweihte an einem Donnerstagsabend den Kranken mit Schweinefett eingerieben hatte unter Murmeln gewisser Worte, ging sie zu der Elfenmühle und schmierte diese ein unter dem gleichen Murmeln. Die Opferhandlung schloss damit ab, dass die Frau eine Nadel oder Münze in die geschmierten Schalen legte.

In anderen kleinen Vertiefungen in den Steinen, wo sich das Regenwasser sammelte, könnte man von den Warzen frei werden. Einen derartigen Stein nannte man Warzenstein. Eine kleine Wasseransammlung in einer Vertiefung eines Felsenstückes nannte man Warzenquelle. Wenn eine Person, die Warzen an den Händen hatte, davon frei werden wollte, sollte sie die Hand in die Warzenquelle tauchen und eine kleine Münze da hineinlegen.

Als die Verehrung dieser uralten Riten und der damit verknüpften, einfachen Kultgegenstände in späterer Zeit aufhörte, könnte es sogar vorkommen, dass man solche mit Elfenmühlen versehene Steinblöcke gesprengt hat. Fig. 5 zeigt einen solchen gesprengten Opferstein, der als Eckstein unter einem Bauernhaus im südlichen Uppland verwandt worden ist.

Allmählich hörte auch in dieser Gegend Upplands die obenerwähnten Kulthandlungen auf. Die Elfenmühlen sind jetzt moosbewachsen, die alten Geweihten sind gestorben und die Sitte dürfte jetzt nicht mehr in ganz Schweden anzutreffen sein.

Nils Billsten — klockgjutare i Skara

Av Harald Wideen

Av alla de personer, som på de smalspåriga skenorna vaggats in till järnvägsstationen i Skara, finns det nog ingen, som undgått att lägga märke till den höga, trädbevuxna jordformationen på bangårdens södra sida. Många vet, att det är en borghöjd från medeltiden — platsen för den kungliga borgen i Skara, i äldre tid kallad Gälakvist, men nu (åtminstone sedan 1600-talet) benämnd Brobacka. Och några känner till den roll fästet spelat i 1200-talets historia och även eljest, innan det överflyglats av vasatidens närbelägna, modernare kungshus, slottet Skaraborg. Under 1600-talets slut låg kullen öde, omgiven av sina gigantiska utanverk, de sankt gravarna, de mäktiga vallarna. Men på 1700-talet fanns här en liten hantverkargård eller industribebyggelse, vilken i sin art var stadens absolut märkligaste. Ännu vid 1900-talets början stod böningshuset till denna hantverkargård tämligen oförändrat kvar bakom den stora linden (fig. 1), men det var illa underhållet och gick under benämningen Skrämbö.

I sin glans dagar hade Skrämbö bebotts av klockgjutare Nils Billsten, vilken i sin smedja och på gårdstomten utformat kyrkklockor, som alltjämt runt om i Skara stift svingar sin ljudande malm

över bygden. Kungl. Kommerskollegii tillstånd att inrätta ett klockgjuteri på Brobacka fick Billsten 1764.¹

På en karta från 1782, kallad "Charta öfver Biskops Tomtens eller Kiämpagårdens Ägor" etc.² ser man klockgjutargårdens gruppering på borgkullens plåtå (fig. 2). Kartbeskrivningen upplyser: "Brobacka är en högländt plats, hwarå Klockgjutaren Billsten, enligt Högloflig Kongl. Cammar Collegii tillstånd uppfördt Huusbyggnad, för hwilcken plats han til Åboerna i Kiämpagården ärlägger i årlig skatt En Riks Daler specie."

Billstens-klockorna är inte obekanta för dem, som klättrat i kyrktorn och staplar i Västergötland, men någon föreställning om hur omfattande hans produktion varit och hur hans arbeten egentligen skall bedömas, har man ej kunnat få, förrän saken närmare studerats. Som resultat av en sådan undersökning ha vi att betrakta de notiser i ämnet, jag här vill meddela.

¹ Brobacka tillhörde, liksom Kämpagården, före 1874 ej Skara stad utan landsförsamlingen. — Uppgiften om kommerskollegii tillstånd anföres av *H. Hildebrand*, Brobacka. *K. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademiens Månadsblad* 1887, s. 54. Billsten kallas där felaktigt Billqvist.

² K. Lantmäteristyrelsens arkiv, Skara stad B.23.

1. Skara. "Skrämbo" på Brobacka. Foto i maj 1901, strax innan huset revs.

Billsten kallar sig själv i klockinskrifter för "Styck-, Kron- och Klockgjutare"³ vilket antyder, att han förutom klockor kunde tillverka kanoner och ljuskronor. Egentligen är det förstås en ren skråbetekning. Enligt klockgjutareämbetets protokoll (Nordiska museets skråarkiv) var han mästare före 1749 — en precisare tidpunkt är svår att angiva, då protokollen just för 1740-talet ha stora luckor. Billstens dödsdag var enligt samma protokoll den 1/6 1797. Han var född 1719 och alltså blott 6 år gammal, då hans närmaste företrädare i facket, Stockholmsklockgjutaren Erik Näsman, på domka-

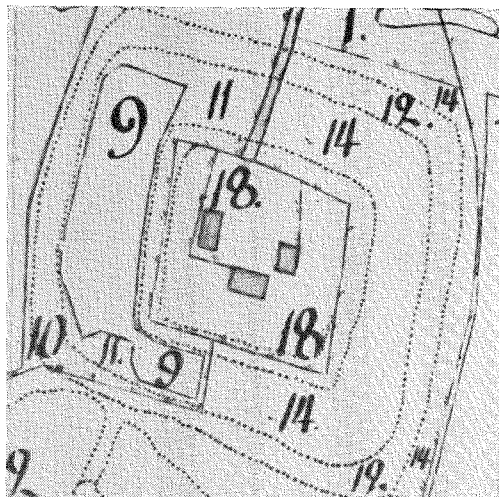
pitlets uppdrag började tillverka en ny uppsättning klockor åt domkyrkan, varvid han höll till i ett för ändamålet uppfört gjuthus invid kyrkan. Näsman gjorde sammanlagt 4 klockor åt domkyrkan, därav första året storklockan, som vägde ej mindre än 20 skeppund. Han gjorde också de klockor, som nu hänger i rådhuset och skolan. Alla hade smält ned vid 1719 års brand. I förbifarten mottog Näsman uppdrag av ett dussintal andra kyrkor inom stiftet, t. ex. Kvänum, Ötium, Saleby, Skallmeja och Götene. Senare förlade han sin verksamhet till Borås och Göteborg.

Tydligt är, att vid denna tid ingen infödd mästare i klockgjutarekonsten funnits att tillgå i Skara. Men den bristen

³ Så 1750 på klockan i Karaby och 1754 på klockan i Källunga.

skulle snart botas. Från 1747 till sin död 1797 gjuter Billsten klockor praktiskt taget oavbrutet. I maj 1777 avled hans hustru Greta, med vilken han hade tre barn, nämligen en dotter, gift med rådmannen F. Billjer, samt sönerna Nils och Anders, båda klockgjutare. Den förre, som tydligen samarbetat med fadern och efter dennes död drivit gjuteriet på Brobacka, avled ogift 1807.⁴ Sonen Anders etablerade sig som klockgjutare i Norrköping.⁵ Tilläggas kan, att Billsten d. ä. var betrodd med rådmansvärdighet i Skara och 1778—79 representerade staden vid rikets ständers rådslag.⁶

Av Billstens tillverkningar kommer jag att endast beröra klockorna, själva specialiteten för detta skarensiska metallhantverk. Följande Billstensklockor äro f. n. kända.⁷ (Listans nummerbeteckningar motsvara kartans, fig. 4.)

2. Skara. Den billstenska klockgjutaregårdens på Brobacka år 1782. Detalj ur karta i Lantmäteristyrelsens arkiv.

Nils Billstens kyrkklockor

Klocka, anförd genom tillverkningsår i mellanspalten, är antingen en s.k. mellanklocka eller en, som ej bestämt kunnat placeras i någon av de båda huvudgrupperna.

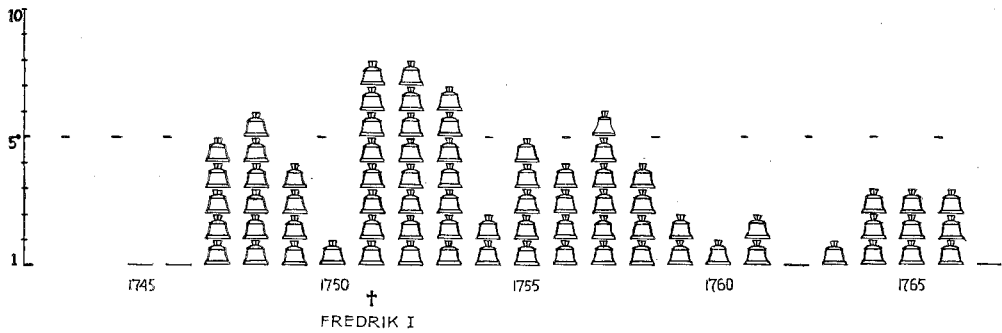
⁴ Bouppteckningen över Nils Billsten d. y., död 5/3 1807, finnes i landsarkivet i Göteborg. Den noterar "Klockgjutare Wärkstaden på Brobacka med linor, Metallklocka, Swarfwe- och Smedjedredskap samt Metall" till ett värde av 22 rdr 10 skill. 8 runst. 60. Någon bouppteckning för Billsten d. ä. har jag ej funnit.

⁵ Se Sveriges kyrkor, Östergötland I, s. 187. — L. M. Holmbäck, Klockor och klockringning (1951), tabellen s. 91.

⁶ V. Millqvist, Svenska riksdagens borgarstånd 1719—1866 (1911), s. 98.

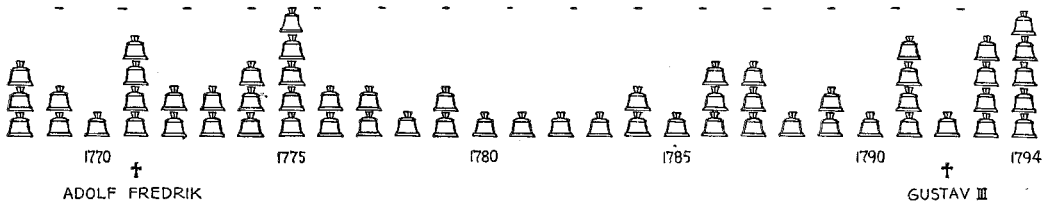
⁷ Förteckningen återgår på Sveriges kyrkors snabbinventeringslistor i ATA och kan väl ej göra anspråk på att vara fullständig. Vissa av de upptagna klockorna äro f. ö. omgjutna. Den utmärkte kennaren av äldre svenska kyrkklockor, kyrkoadjunkten L. M. Holmbäck, Follingbo, har haft vänligheten kontrollera listans uppgifter under jämförelse med M. Amarks och klockgjutare K. G. Bergholts' arkiv, varför jag är honom stor tack skyldig. Vissa kompletterande uppgifter har jag erhållit från nu verksamma präster i västsvenska församlingar, vilket också tacksamt noteras.

	Storklocka	Lillklocka
<i>Västergötland:</i>		
1. Ale Skövde	1774	
2. Alingsås stadsf.		1776
3. „ landsf.	1781	
4. Berg	1751	1752
5. Bitterna (västra)		1748
6. Björsäter	1779	
7. Borgunda	1766	
8. Bredvik		1760
9. Brismene		1749
10. Broby		1753
11. Brättensby	1771	
12. Bäreberg	1758	
12A. Böja		1751
13. Böne		1774
14. Börstig		1790
15. Eggby	1773	
16. Eggvena		1756
17. Ek	1794	1794
18. Ekeskog		1752
19. Eling	1769	1769

3. Kronologisk tablå över klockgjutaren

	Stor- klocka	Lill- klocka		Stor- klocka	Lill- klocka
20. Eriksberg	1771	1771	55. Långared	1748	
21. Flakeberg	1789		56. Mariestad	1753	1753
22. Floby		1777	57. Marka		1751
23. Fridhem	1772		58. Mjälldrunga		1791
24. Fritsla	1768		59. Molla		1758
25. Fyrunga	1796		60. N. Björke	1784	
26. Gillstad		1764	61. N. Fågelås	1768	
27. Gudhem	1758	1758	62. N. Härene	1786	
28. Gökhem		1751	63. N. Kedum	1764	1764
28A. Hemsjö		1752	64. N. Kyrketorp ..	1772	1779
29. Hillared		1757	65. N. Vånga		1766
30. Hjo		1794	66. N. Åsarp		1775
31. Holmestad		1766	67. Otterstad	1751	
32. Hov		1755	68. Ova	1755	1759
33. Hova		1791	69. Sandhem		1751
34. Hovby		1755	70. Skara domkyrka		1785
35. Husaby	1759		71. Skån. Åsaka ...		1761
36. Hålanda		1756	72. Skälvum	1752	
37. Håle-Täng	1778		73. Slöta	1791	
38. Häggum		1757	74. Solberga		1774
39. Karaby		1750	75. Sparlösa	1791	
40. Kilanda	1783	1770	76. St. Mellby	1780	
41. Käll. Mellby		1749	77. Strängsered		1751
42. „ Råda	1747		78. Strö	1755	
43. „ Åsaka	1787	1787	79. Sunnersberg	1752	
44. Källunga		1754	80. Svenneby	1763	1757
45. Kölaby		1775	81. S. Björke		1753
46. Kölingared		1752	82. Sörby	1747	1747
47. Larv		1761	83. Tengene	1756	
48. Lavad	1775		84. Tiarp		1751
49. Lena		1771	85. Tidavad	1753	
50. Lerdala	1782		86. Tranum		1775
51. Levene	1755		87. Tråvad	1748	
52. Ljunghem		1757	88. Trökörna		1747
53. Lugnås	1786	1786	89. Utby		1765
54. Lyrestad	1749	1794	90. Uvered		1756

Nils Billstens produktion av kyrkklockor.

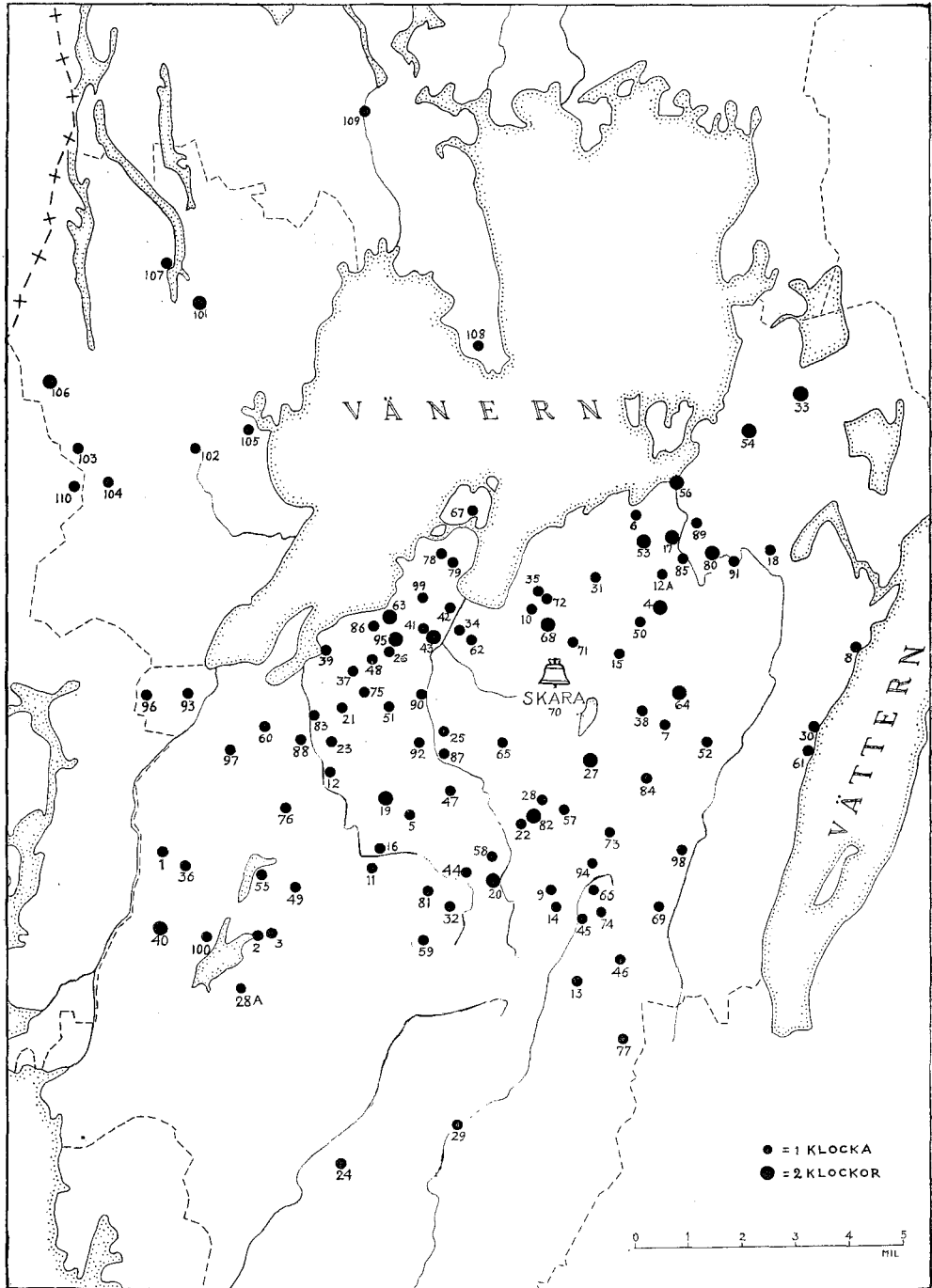
	Stor- klocka	Lill- klocka
91. Vad		1748
92. Varnum (Önum)		1787
93. Vassända Naglum		1757
94. Vårkumla	1757	
95. Väla	1754	1765
96. Väne Ryr		1765
97. „ Åsaka	1768	
98. Vättak		1748
99. Örslösa		1754
100. Östad	1776	
<i>Dalsland:</i>		
101. Billingsfors	1773	1775
102. Dalskog		1793
103. Lerdal		1793
104. Rännelanda	1792	
105. Skållerud	1789	
106. Töftedal	1793	1793
107. Ärtemark		1788
<i>Värmland:</i>		
108. Eskilsäter		1794
109. Gillberga	1784	
<i>Bohuslän:</i>		
110. Sanne		1777

Magister Herr Elias Björck
till Skara har mig själver följt.
Mig Billsten gjutit samma år,
som ovanför uppskrivet står.

Det var år 1754.

Nästan utan undantag är Billstens klockor daterade. Detta gör, att man får möjlighet att år för år följa hans produktion. De 130 klockor på vilka jag bygger min undersökning, äro tillverkade under 50 år. Som nyss nämndes täcker Billstens verksamhet ungefär 1700-talets senare hälft. En tablå (fig. 3) visar, att ett mycket stort antal klockor tillkommit 1750—60, men även perioderna 1764—75 och 1792—94 är högkonjunkturer. Under 4 år har inga klockor gjutits, men 1751, t. ex. göt Billsten klockor till ej mindre än 7 församlingar. Sannolikt utgjorde en del av dessa klockor omgjutningar av sådana, som remnat i samband med de årslånga, för klockorna mycket påfrestande ringningarna efter Fredrik I:s död 1751. Under de närmast följande åren fortsätter detta arbete. 1751—52 gjutes 16 stycken, 1753 7 stycken. Ännu flera år senare gjuter man om kungsringningsklockor, vilket bäst framgår av inskrifterna:

Att klockorna verkligen gjutits i Skara, framgår av deras inskrifter, t. ex. "Guten i Skara af N. Billsten" (Ljunghem, Östad). Av en inskrift framgår det t.o.m., att vederbörande sockenpräst deltagit i transporten av en kyrkklocka, vilken från Örslösa fördes till Skara för att gjutas om:

4. Karta över Billstensklockornas utbredning.

I långan tid med ljuvligt ljud
hopkallat folk att prisa Gud,
till dess jag vid kung Fredriks död
en remna fick av sorg och nöd.

(Örslösa, 1754)

Liknande höjdpunkter skönjes vid Adolfs Fredriks och efter Gustav III:s dödsfall, 1771 och 1792 samt även där-efter. I 10 socknar har Billsten gjutit två klockor samma år. Klockorna i Tråvad och Väster Bitterna äro båda gjutna den 11/5 1748.

Verser som den nyss anförda har tydligen klockgjutaren själv författat. De är ganska lätt igenkännliga i sin konstlöshet och förkärlek för tekniska data:

Från stapelen jag nederföll
vid ringningen för Sveriges kung.
Min överdel då icke höll,
ty nederdelen var för tung.

(Broby, 1753)

I andra fall ha prästerna tillhandahållit klockverser, som på lillklockan i Skån. Åsaka, där komminister Fr. Ådahl signerat ett skaldestycke. Om priser och annat kan respektive kyrkors räkenskaper ge upplysning. Lillklockan i Otterstad gick på 220 daler och 30 öre. Mycket kom det förstås an på, om det gällde omgjutning eller nygjutning.

Företar man sig att markera alla dessa Billstens-klockor på en karta, får man en bild (fig. 4), som ter sig mycket upplysande. Mästarens egentliga arbetsfält har varit Skara stift jämte Dalsland, men trakten närmast stiftsstadn är ganska tom. Den hade nyligen fournerats av Näsman. Öster om Billingen finnes ej heller många, vilket väl sammanhänger med

5. Ljunghem. Lillklocka, gjuten 1757 i Skara av Nils Billsten. Foto A. T. A.

klockgjutaren Wetterholtz' verksamhet i Skövde. Den södra delen av landskapet besörjdes av Göteborgs-mästaren Arvid Böök o. a.

Sammanställningen av Billstens klockor avslöjar ett helt livsverk. Om tillverkningens goda beskaffenhet vittnar än i dag alla de i bruk varande representanterna för densamma. Klockornas formgivning och dekor är ett kapitel för sig. Jag ber blott att få hänvisa till den här avbildade klockan, som har en ornamentik, bestående av ett slags Bérain-ornament, blandade med flikig akanthus (fig. 5).

Utan tvivel utgjordes en betydande del av de klockor, som fraktades till Brobacka för omgjutning, av mycket gamla, väl slitna exemplar. Många hade säkert medeltida märken och inskrifter. Att

dessa inskrifter gick till spillo utan att överföras på de nya klockorna, måste vi i våra dagar beklaga. Förmodligen ansågs de ointressanta med sin "munkskrift" och oläsliga, om det var fråga om runor. Den praktiska omständigheten att stiftets kyrkklockor vid denna tid måste förnyas, särskilt efter påfrestningarna 1751, 1771 och 1792, när de gått varma

i kungsringsningsivern, och så mästare Billstens förmåga att i stiftsstadens åtaga sig alla dessa beställningar — dessa båda omständigheter bildar bakgrunden till det högst markanta inslag i stiftets kyrkliga konsthantverk, jag här velat belysa. Det senare 1700-talet kan eljest, som bekant, just ej kallas någon storhetstid i kyrkans konsthistoria.

Summary

Nils Billsten — bellfounder in Skara

The bell-founder Nils Billsten (born 1719, dead 1797) lived in the see of Skara in Western Sweden. His home and workshop were placed just outside the town on the redoubt named Brobacka, the place for a disappeared medieval castle. The foundry is seen on a map from the year 1782 (fig. 2), the dwelling-house remaining till 1901 (fig. 1). The inscriptions on the Billsten bells tell us that the bells were founded in Skara. But we may presume that founding was also made in the provincial parishes.

How the Billsten bells looked may be studied in fig. 5, the bells being distributed in 110 churches mainly in the diocese of Skara; the map, fig. 4. Altogether they are 130 and

every one has got the year of founding in the inscription. Thus it is possible to follow the production from one year to another (fig. 3). The making starts in 1747 and ends in 1794. Only two years — i. e. 1762 and 1767 — show no produce, whereas certain periods like that of 1751—53 show a greater one. This is due to older church bells having cracked after lengthy chiming ordered in connection with royal deaths. The versified inscriptions of the bells also confirm this.

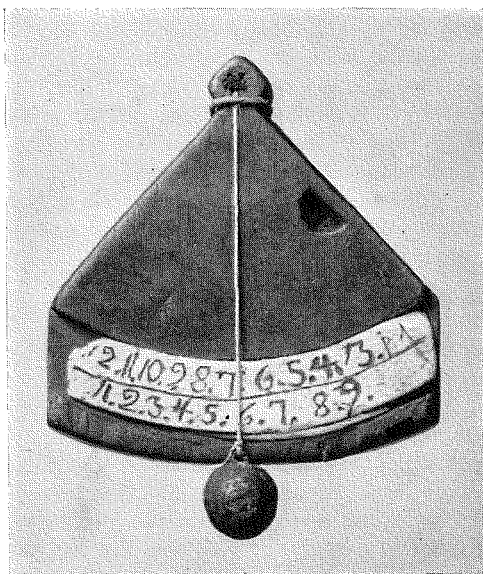
The Billsten foundry was taken over by Billsten's son Nils, who died in 1807. Another of Billsten's sons, Anders, settled down as bellfounder in Norrköping.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

STEN LUNDWALL: *Ur och urverk, kulturbilder ur tidmätningens historia*. Nordiska museet, Stockholm 1955, 8:o, 143 s., ill. — Pris kr 18:—, inb. 21: 50.

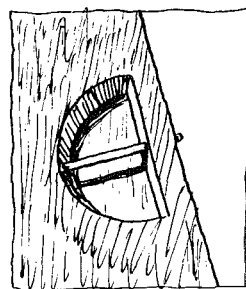
Kulturen, en årsbok 1954. 20:e årgången. Lund. 1955. Huvudinnehållet är ägnat åt ur och urmakare, nämligen: C. G. Lekholm, Tidmätning, William Karlson, Ur och urmakare, Märta Lindström, Urställ och urdynor, tillsammans 188 s., 215 bilder. — Medlemsavgift kr 7:—.

Sten Lundwalls första bild är en solklocka av trä från Orsa. Läsaren kastar sig med oförbrukade krafter in på uppgiften att lära känna naturen hos denna primitiva tidmätare, som samtidigt är både bärbar och hållbar. Att göra

1. Solklockan från Orsa.

2. Förstorad detalj av den på bild 1 otydliga gropen med stiftet. Skuggan av stiftet synes här nedan detta. Schematisk teckning.

sig en sådan tingest som fungerade riktigt, det vore en idealisk scoutuppgift — om nu inte en klocka sutte på varje ung handled och eliminerade sakens praktiska sida. Men läsaren är teoretiker och går friskt på.

Författaren hänvisar till en utförlig uppsats i *Fataburen* 1910 av P. G. Wistrand och meddelar en redogörelse för solklockan, denna förstling bland ett rikt åskådningsmaterial i boken. Man läser uppmärksamt hans text: "Solklockorna av denna typ består av en träplatta med rörlig skala och en liten fördjupning i ena kanten med ett stift instucket från skivans rand, parallellt med dess plan samt med en kula hängande i en tråd. När tiden skall avläsas hålles plattan lodrätt rakt emot solen och så att skuggan faller rakt under stiftet, varvid lodets snöre anger tiden på skalan." Allt synes enkelt och klart, möjligen med undantag av den lilla fördjupningen med dess stift och dettas skugga. Jag tvivlar ej ett ögonblick på att författaren har fullkomligt rätt. Men stiftet är ej synligt på bilden och detta jämte beskrivningens korthet syns ge rum för flera tydningsmöjligheter, bland vilka det blir läsarens sak att välja rätt. När nu läsaren är okunnig, kräver detta av honom en egen fundering över konstruktionen. Han får lov att göra en teori, som för övrigt bör ha den

egenskapen att passa in på författarens beskrivning.

Träskivan har formen av en cirkelsektor, något mindre än fjärdedelen av omkretsen. Lodsnoet med kulan hänger från cirkelns centrum ned till periferien, där skalan med timsiffrorna sitter. För att lodet skall fungera måste träskivans plana yta alltid hållas i lod från centrum rakt nedåt. Men i sidled kan den vridas åt höger eller vänster, dock ej mer än att lodet alltid håller sig inom timsifferskalan. Stiftets skugga skall avgöra hur stor vridningen skall vara. När inställningen är gjord skall stiftet tydligen peka rakt mot solen, så att skuggan av stiftet kryper in under dess bas och ej är synlig åt något håll. Stiftet skall vara parallellt med träskivans plan. Det måste alltså skjuta ut från gropen ut över skivans högra kant och t. ex. vinkelrätt mot denna. När stiftet riktas mot solen kommer dess skugga att falla på träskivans kant, ovanför eller nedanför stiftet. När nu skuggan skall tvingas in mitt under stiftet träder vridningen av den hängande skivan in i proceduren. Man vrider uppåt eller nedåt, och när den inställningen är gjord läser man av den timsiffra på vilken lodsnoet faller.

Detta resonemang har otvivelaktigt den fördelen att det lett till att läsaren kan använda solklockan till dess ändamål, att avläsa tiden. Men den andra fordran, den att i allt stämma med författarens beskrivning uppfyller metoden tyvärr icke. Hade så varit, så skulle nästa tempo inneburi att koncentrera den ordrika redogörelsen härovan till en ordknapp men ändå exakt, klar och tillräcklig text med iakttagande av den ideala regeln att man bör skriva inte bara så att det kan förstås, utan så att det ej kan missförstås.

I stället torde väl nu tiden vara inne att ta fram Wistrands citerade uppsats och undersöka hur det verkligen förhåller sig. Det förhåller sig så att min framgissade uppfattning var fullständigt oriktig. Vår författare har i stort sett ordagrant återgivit Wistrands beskrivning, men med ett par små förkortningar, som något vidgade kryphålen för missuppfattningarna. Stiftet skjuter ej ut från träskivans kant, utan går från denna in över den lilla fördjupningen i skivan och ligger strax under dennas plan men alltjämt vinkelrätt mot sektorskanten. Stiftets skugga faller på gropens

botten, när skivan vändes mot solen. Och det är skivans framsida som skall vara vänd rakt mot solen. När nu plattan, alltjämt hängande lodrätt, vrides kring centrumhålet i pendelriktning åt höger eller vänster, inträffar i ett visst läge att stiftets skugga faller rakt under detta. Där stannar man. Timsiffran avläses vid lodsnoet.

Åt den utförligt instruerade läsaren kan man nu förtroendefullt överlämna att göra slutredigeringen av den idiotsäkra lärobokstexten om solklockan från Orsa. Han får ändå i sista hand lov att åtaga sig det arbete, som författaren överlätit åt honom, och kanske blir det först därigenom som hans självverksamhet kommer i behörig rörelse. Det är annars en till synes sund regel att författaren skall underkasta sig allt arbetet för att läsaren skall ha det bekvämt.

Den regeln måste åtminstone undantagslöst iakttagas i fråga om helt allvarliga läroböcker och kanske i all synnerhet för den särart av tekniska läroböcker, som avses för att sättas i händerna på personalen vid våra militära förband. Sina vapen måste soldaten känna på det grundligaste, ej blott kunna bruka dem med träffsäkerhet, utan så att han förmår ta isär och sätta ihop dem i alla situationer och förhållanden, i mörker och dimma och i fiendens omedelbara närhet. Och denna militära personal, som i allra enklaste fall bär ett musergevär men lika ofta något mycket mer invecklat, den består som bekant långt ifrån enbart av välutbildade maskineringjörer. Den militära instruktionsförfattaren bör alltså kunna framhållas som en föresyn, under förutsättning att han verkligen bemästrat sin uppgift till den yttersta grad som betecknas med den skrupelfria termen idiotsäkerhet.

Jag har fastnat för ett första exempel, som råkade möta i Lundwalls bok och uppehållit mig oproportionerligt länge därvid. Men jag måste lämna öppet huruvida exemplet likaväl kunde ha hämtats hos Lekholm, som jag ännu ej läst. Över huvud kan man fråga sig om det är berättigat att ställa så rigorösa fordringar som de nyss antydda på en älskvärd behaglig demonstration av ett lärt och tekniskt invecklat område, avsedd för folk som äro inriktade på helt andra verksamhetsfält och kanske på sin höjd äro ägare av eleganta armbandsur,

vilkas inre de skulle rysa för att närma sig, om ej under vederbörande urmakares direkta ledning.

Populariserandets allmänregler kommer man emellertid helt naturligt aldrig förbi utan att uppfylla dem. Och de äro i och för sig stränga, det är allom veterligt: grundligt behärska ämnet och därtill göra det svårbegripliga lättförståeligt för den oförberedde. Men verkligheten är ju alltid rikare och mer oberäknelig än teorin. Här är det alltför frestande att påminna om en bestämd, framliden vetenskapsmans möte med populariserandets problem, synnerligast som han var Nordiska museets professor. Nils Lithberg berättade att han föreläst på en sommarkurs och därvid lagt sig vinn om att göra sin framställning helt förståelig med det resultatet att hans åhörare tänkte och sade: vetenskap är ingenting svårt, vi begrep vartenda ord som professorn sade. Nästa gång gjorde professorn sina föreläsningar fullständigt obegripliga med resultat att det årets åhörare fingo en djup vördnad för vetenskapens allvar, värde och svårighetsgrad.

Nu lämnar jag spekulationerna på detta invecklade område åt deras värde och läser boken. Så mycket ha de åtminstone gett att den självtagne granskaren själv blivit spänd på fortsättningen.

*

Redan de första sidorna hos Lundwall med sina notissamlingar om tidsindelning med hjälp av stjärnor, observationer på vilda och tama djur och bruket av solstrålarna och deras skuggor ge en försmak av underlagets mångsidighet och om den förankring i den allmänna kulturen, som gör boken till något annat och mera än en teknisk redovisning för en i och för sig imponerande serie av uppfinningar, konstruktioner och utnyttjanden av vetenskapens allmänna framsteg. Bokens undertitel, som talar om kulturbilder, visar sig under läsningens gång vara något betydligt mera än en avrundad formulering. Den är tvärt om konstitutiv för hela framställningen, och dess formulering täcker textens karaktär med en helt enkelt beundransvärd trohet. En grundlig, jämnloppande och uttömmande framställning av det stora ämnet skulle ha slutat med en oformlig volymtjocklek. Möjligheten att genomlöpa

ämnets långa väg utan denna vidlyftighet har legat i det glimtvisa framställningssättet. Materialets rikhaltighet väller visserligen ständigt fram ur sina skilda källflöden — Nordiska museets och andra institutioners uppteckningsmaterial och arkivsamlingar, facklitteratur från alla tider och länder, kulturnotiser av alla arter och färger och ej minst den betydande tillgången av skönlitteraturens citatställen, som när de nyttjas på rätt plats kunna falla som lysande stjärnskott. Handbokstexten har fått en glidande lättläshet, som alltjämt pekar framåt, ej glömmes sig kvar vid en uppgift för kunskapsmängdens skull, men väl hejdar sig inför avgörande moment i den ledande utvecklingsföljden.

När man efter förmåga följt läraren på denna snabba kurs, har man förvisso ej känslan av att vara färdigutbildad i ämnet. Det vore orimligt. Många och mycket har säkert fallit till marken av instruktion och invecklade konstruktioner och av mer eller mindre okända termer. Men man har fått se in i en mirakulös värld, fått många sammanhang upplagda till beskådande och bevittnat den subtila spekulationens långa väg fram till var mans vardagsnytt. Ett historiskt skådespel med öster- och västerland som skådebana har rullats upp på stramaljen av ett tekniskt motiv. Författaren har tagit hand om sin läsares intresse på ett sätt som gör att denne, när han är framme vid litteraturförteckningen, sväljer även den med vissa ärliga avsikter.

Och eftersom det på samma dag bjuds ännu en handbok om klockor, är det inte utan eggat intresse man griper efter den. Kulturens Lekholm har såvitt känt ej som Lundwall en föregående meritlista av specialarbeten i ämnet, men hans förtjänster äro inte därför mindre kända och erkända.

Hans översikt om tidmätning är till längden så hårt begränsad att han måste ha fått känning med kortskrivandets alla stora svårigheter. Det minskar ej intresset inför läsningen. Att döma av bildfrekvensen skulle solvisare, sand- och vattenur överväga betydligt över de egentliga mekaniska uren, men kanske får detta tydas mer som en redovisning för Kulturens föremålsbestånd, där solvisarna äro många. I texten väga dessa hälfter mer jämnt, och ändå har man en känsla av trängsel. Om

författaren inför skrivandet räknat upp sitt utrymme i form av en hög pappersark, lär han ha kunnat se med en viss oro på hur liten rest av denna hög som var kvar när han skulle däran med de mekaniska uren. Han gör en rask översikt av fenomenet i dess storhet, tar resolut ut nyckelpunkter i den långa konstruktionsserien och säger ifrån att han ämnar koncentrera sig på dem och hoppa över mycket annat. Då uppfinningarna av den mekanism som reglerar urets hastighet, den s. k. *gången*, och av *urfjädern* och *pendeln* utgöra grunden för det mekaniska urets utveckling, är det dessa tre element, som skola fram.

Som utgångspunkt tar författaren världens äldsta i ursprungligt skick bevarade mekaniska ur, som han finner i South Kensingtonmuseet. Och så levereras en beskrivning om en sidas längd, vars karaktär jag tillåter mig exemplifiera med en mening från mitten av framställningen: "Så länge drivkraften verkar på hjulverket, kommer sålunda stångbalansen att kasta om vridriktningen ideligen och samtidigt genom trögheten att, varje gång den måste ändra vridningsriktning, momentant bromsa upp hjulverkets rotation." Den fåkunnige betraktaren, som åberopats strax före beskrivningens början, tör om han verkligen är lika fåkunnig som anmälarer, också förbli det efter läsningen av denna skildring, som står där utan bild som en fulländad hänvändelse från en initierad fackman till hans kolleger. Här kom plötsligt en ofrånkomlig påminnelse om den fråga som föranledde min långrandiga inledningskverulans. Till vem vänder sig denna översikt, denna kortfattade orientering i ett invecklat maskineri?

Fåkunningen, som funnit sig behagligt ledd vid handen och villigt följt med, får plötsligt en brutal uppbromsning. Han förblir utanför denna sorts kunskap och det är fara värt att han alldeles ger upp och därigenom går miste om de återstående sidornas rika innehåll och jämförelsevis lättbegripliga kunskapsmeddelelse. Det vore synd och skam om läsaren på detta sätt lämnade Carl Gustaf Lekholms kapitel med den säkert oberättigade misstanken, som om vore facktermsspäckningen ett utslag av förtjusning över ett nyinlärt kunskapsfält. Han har tagit i sitt ämne på ett sätt som förtjänar en helt annan färgning av omdömet.

Hövlighet mot publiken kan vara motivet till och med när överskattningen av dess fattningsgäva görs pyramidal.

I Kulturens årsbok är det C. G. Lekholms kapitel som parallelliserar med Sten Lundwalls urverksbok och som därför samlar på sig ett huvudintresse inför denna tvillingfödsel av skrifter om historisk urkunskap. Synpunkten har knappast varit företrädd förut på vårt språk, trots den rent tekniska litteraturen och historiska arbeten om urmakare eller om speciella tillverkningar (Sidenbladh, Urmakare i Sverige; Sten Lundwall, Stjärnsundsuren; osv.). Största utrymmet i Kulturens årsbok är emellertid av annan natur och går givetvis i banor som man känner mer igen från museipublikationerna, ett föremålsbeskrivande, grundat mer på tidstyper och stilformer än på konstruktionerna. Det kan ej hjälpas att det i det nu givna sammanhanget får karaktären av att i huvudsak stanna vid exteriören. William Karlson står för den tungviktiga huvudparten och har kring sitt museums föremålsbestånd i en mångtalig bildparad lagt fram en kunskapsspäckad typöversikt, full av fakta, urmakarenamn och årtal, som griper betydligt över gränserna för hemmuseet självt, även om detta i verkligheten gör visst skäl för benämningen av världsmuseet i Lund. Märta Lindström har fått uppgiften att lägga ett fint broderat hyende under hans jättelast av all världens klockor. Det handlar här om ett stort kunskapsmagasin om ur av alla former och om deras tillverkare av världsklass och av lokaltyp, vartill ett fylligt personregister tjänar som nyckel. Det är lärorikt för bedömningen av person- och yrkeskunskapens framsteg att jämföra det svenska partiet av William Karlsons personregister med Sidenbladhs. Och det är likaså mycket upplysande att ägna en jämförande blick åt litteraturlistorna hos Sidenbladh, Karlson och Lundwall och iaktta hur det endast är en liten kärna av arbeten som gå igen, medan variationen, förnyelsen, urvalet efter uppgift och på grund av studiets personliga inriktning är det mest framträdande i dessa boklistor.

Det är naturligt att urets tekniska utveckling ej kan vara så utesluten ur de senare artiklarna i Kulturens bok som det kanske kan synas av närmast föregående rader. Uppfin-

ningarnas epok- och typbildande element äro tvärtom ofta framhållna på vederbörande platser av de olika författarna. Ett enstaka exempel kan klagöra förhållandet och visa vägen till växlande sätt att se och framställa ett och samma ämne, det bärbara urets framväxt ur urfjäders konstruktion och fickurets formutveckling under tillkomsten av oron och av cylindergången. Se och jämför härom hos Lekholm sid. 42, 43, 44 och 46, hos Karlson sid. 95, 96, 98, 100, 105 och 108, hos Märta Lindström sid. 185. Och jämför därtill också Lundwalls framställning sid. 85 ff.

Bildbeståndet i vår klocklitteratur kan icke lämnas obeaktat. Det är ett alltför betydelsefullt element och i Kulturens nya bok därtill meddelat med en berömvärd ymnighet, som tydligt syftar till att återge en huvudpart av museets stora samlingsbestånd. Den principen är välkänd från en rad av Kulturens årsböcker och ofta påpekad som en av denna series förträffligheter. Men i detta års bok är det genomgående intrycket att klichétrycket genom en subtil blekhet missat en god del av det avbildade materialets fina detaljer. Om metoden rätteligen skall kallas tonkliché och om den är densamma som använts i alla de föregående årgångarna, så syns den dock denna gång och för detta material ej ha varit lycklig. Jämför dock t. ex. klockan på sid. 63 med samma bild i årgången 1944, sid. 13.

Den knappare bildsviten i Lundwalls bok har haft den fördelen att ej behöva tjäna två herrar — att illustrera både ett museibestånd och en utvecklingslinje. Den rör sig därför med en viss ledighet bland bildmaterial av mångsidig art och ger utom urverken och klockorna själva också deras förekomst i bostäderna och tillsammans med människorna.

Eftersom klockorna redan tidigare ofta avbildats både i specialarbeten och i möbelböckerna, kan det mest representativa svenska materialet betraktas som rätt välkänt. Det kan ej slås upp som en ny värld av gammalt gods, utan mycket får tas emot som gamla goda bekantskaper. Som en koncentrerad men på samma gång rik svit av klockbilder står alltfjämt bildavdelningen i Elis Sidenbladhs urmakarbok. Både den första och ännu mer den senare upplagan behåller sin rangplats som bilderbok för svenskt urmakeri, då det gäller klockornas paranta exteriörintryck.

Med de båda nya urböckerna har den kulturhistoriska litteraturen gjort en ej oviktig inmutning av ny mark. Den historiskt-tekniska sidan av uret har förut fått sökas ihop ur ojämma källor och under främmande länders synvinklar. Här har det samlats in och serverats. Detta förhållande är värt att fastslå. Säkert är det ämneshandböcker av denna karaktär som just nu äro i hög grad önskvärda i vår alltfjämt friskt växtkraftiga kulturhistoriska bokvärld.

Sigurd Wallin

GRETA HEDLUND: *Dräkt och kvinnlig slöjd i Ovansjö socken 1750—1850*. Utgiven av Ovansjö hembygdsförening. Gävle 1951. 247 s., ill.

Med "Dräkt och kvinnlig slöjd i Ovansjö" har Greta Hedlund åstadkommit ett arbete som präglas av solid kunskap, saklighet och levande intresse för den folkliga kulturen i hennes hembygd. Framställningen bygger på de muntliga traditioner, som förf. under ett kvarts sekel samlat och nedtecknat efter äldre minnesgoda personers berättelser. Det egentliga föremålet för skildringen är dräktskicket och den kvinnliga slöjden, men förf. ger dessa företeelser en fyllig ram med en skildring av det kvinnliga arbetsåret, vilket på ett synnerligen välgörande vis sätter in dessa båda begränsade avsnitt i deras sammanhang med arbetslivet i övrigt. Den mycket betydelsefulla roll som kvinnan spelat i det norrländska arbetslivet och det tunga lass hon hade att dra med i många fall sysslor, som i de sydligare delarna av landet varit karlgöra, växer skildringen av det kvinnliga arbetsåret långt ut över vad man annars brukar kalla kvinnlig slöjd. Detta kapitel blir givetvis ganska summariskt och är kanske för den som har någon bekantskap med etnologisk litteratur litet allmänt hållet. För den stora läsekretsen ger den emellertid en välskriven och god orientering som bakgrund för den följande framställningen.

Redan tidigare har förf. genom en rad uppsatser gjort sig känd som en kunnig utforskare av sin sockens folkliga dräktskick. Här har hon i samlat och utökad skick lagt fram sitt mångåriga dräktstudium. För att vidga det historiska perspektivet har hon utnyttjat bo-

uppteckningarnas persedelförteckningar och på detta sätt fördjupat vår kännedom om det folkliga dräktskicket i Ovansjö sn. Det metodiska utnyttjandet av denna källa lider dock av vissa brister. Den textila utövningen i bygden ägnar hon en ingående skildring, fylld av konkreta detaljer, som gör den både intressant och roande. Greta Hedlund visar en betydande förtrogenhet med litteraturen på området. Hon har tillägnat sig den moderna dräkttforskningens mera nyanserade syn på den sociala differentieringen av dräkten och ger värdefulla exempel på hur denna tagit sig uttryck just i Ovansjö. Med *Dräkt* och kvinnlig slöjd i Ovansjö har den etnologiska litteraturen fått ett tillskott av stort dokumentariskt värde och hembygdslitteraturen ett verk, förebildligt i sin saklighet, lättläst och underhållande.

Anna-Maja Nylén

SELMA STRÖM: *Hemma på Elsborg. Minnesbilder från vardag och fest i sekelskiftets Falun*. Stockholm 1954. 155 s.

I Dalarnas hembygdsbok 1949 förekom författarnamnet Selma Ström första gången och fram till 1953 hade hon i samma årspublication hunnit med att ge fyra rejäla avsnitt minnesbilder från stadsdelen Elsborg i Falun på 1890-talet, samlade under rubriken *Ur slagg och roströk*. På ett mera fullständigt sätt kom dessa minnesbilder till synes i bokform 1954, översedda och med några nyskrivna partier tillagda, där pregnant företeelser i hemstadens folkliga årsfestcykel fått lämna motiv, det hela sett i ljuset av hennes egen barndom.

Det ljuset sprider nu sitt sken över den skildrade hemmiljön och de många egenartade människoöden i anslutning till densamma, som man stiftar bekantskap med uppe på Elsborg, sydvästra delen av den gamla kopparstaden. Ännu för ett halvsekel sedan levde gruvfolket i närmaste grannskap till Gruvan, "Gamla mormor", och livsmönstren krusades och randades av henne på ett vida starkare sätt än nu.

Selma Ström är född 1888 på Elsborg i en gård av sedvanlig gruvboställstyp, samma som hon fortfarande bebor, nu som ägare. Till yrket folkskollärarinna, pensionerad, har hon

större delen av sitt liv levt på Elsborg. Skildringarna är därför i hög grad ögonvittnets. Det är enkla och vardagliga ting hon har att berätta, men läsaren skall likväl finna, att vad som skildras har det okändas hela fascination. Det är en helt förgången miljö med Gruvans män, kvinnor och barn, som hon räddat genom att skriva ner sina hågkomster.

Författarinnans tidigare verksamhet som lärarinna förklarar delvis, varför hon helst dröjer vid den sistnämnda kategorin, småfolket i egentligaste mening. Gruvmiljön är oftast sedd ur barnets synvinkel, ehuru den även meddelas med den mogna ålderns inlevelse och klarsyn.

Det är ingen stor råjong som skildras, men den är tillräcklig för att helt övertyga läsaren, om det intensiva liv som här levdes inne i de forna stugorna, de flesta längesen rivna eller bortförda, på gårdarna, gatorna och de många säregna lokaliteterna i hemmets närmaste omgivning. Elsborgsungarnas lekar och beteelsemönster har klarlagts på ett sätt som folklivsskildraren måste finna i hög grad förtjänt av uppmärksamhet. De korta avsnitten rymmer även skildringar av mera allmängiltig karaktär från samma geografiska utsiktspunkt, t.ex. om rallarliv när järnvägen byggdes och amerikafebern på 1890-talet.

Som belägg på miljöns betydelse för det uppväxande släktet är boken övertygande nog. Man märker hur traditionsstoffet liksom växer och får sina starkaste uttryck i munnen på dessa barn, som fått falumålet insupet med modersmjölken. Tyvärr har i lästydighetens intresse åtskilliga dialektala poänger måst offras, men prov på själva munarten lämnas i Dalarnas hembygdsbok 1949.

Bokens final är förlagd till valborgsmässodagen: "Ingen dag på året är som valborgsmässodagen här i Falun. I jämförelse med den är julafton och midsommarafton bara som bleka skuggor. Och förr i världen, då ungarna inte fick några julklappar, längtade de ännu mer efter valborgsmässokvällen."

Selma Ströms sätt att berätta är originellt och starkt personligt. Stilen är stram och den lilla boken vimlar av episoder, noterade med kärv ömhet och humor, vilket allt avtvingar mången initierad läsare det sällsynta omdömet: taget på kornet.

Svante Svärdström

JOHN NILSSON: *Kyrka och folk i Sverige. Del I. Missionstid och medeltid.* Diakonistyrelsens förlag. Stockholm 1954. 350 s. Häft. 23 kr.

Föreliggande kyrkohistoriska arbete av komminister John Nilsson är avsett för en bredare allmänhet och bygger icke på några självständiga forskningar. Översiktligt och utan tyngande detaljredogörelser dras linjerna upp från äldsta tid till medeltidens utgång. Det är författarens avsikt att komma med ytterligare två delar, så att verket förs fram till våra dagar.

Kristendomens införande i Sverige tecknas mot bakgrunden av det religiösa tillståndet under vikingatiden med sin tro på fientliga demoner mot vilka gudar och människor kämpade en oavslutad kamp. Med kristendomens seger avblåstes inte striden. Tor och de övriga asarna ersattes nu med Kristus och helgonen och som vapen byttes torshammaren ut mot korset. Men genom kristendom blev vårt land inlemmat i den västerländska kulturkretsen. Med den fasta förankring den katolska kyrkan hade i medeltidens Sverige är det naturligt att kyrkohistorien denna tid innefattar även politisk historia, konsthistoria och kulturhistoria i ordets vidsträcktaste bemärkelse. Författaren har också beaktat alla dessa aspekter och försökt ge en allsidig bild av svensk forntid och medeltid. Ibland verkar dock urvalet en smula godtyckligt. Vikingatidens bostadsförhållanden har t. ex. fått ett väl stort utrymme, då däremot ett ur kyrkohistorisk synpunkt så centralt ämne som de medeltida gillena inte alls behandlats.

Författaren har inte nöjt sig med att skildra den medeltida katolska kyrkans öden på svensk mark utan också försökt klargöra uppkomsten av dess dogmer ända sedan urkristendomens dagar. Författarens grundsyn är den att kristendomen i sin konfrontation med hellenismen räddade det väsentliga av sin egenart men att vissa glidningar på många punkter satte varaktiga spår i kyrkan. Det är nästan oundvikligt att på detta farliga område meningar uttalas som är högst omstridda bland fackmännen. I ett populärt arbete bör man nog

inte vara så kategorisk som här utan klart ange på vilka punkter meningarna går isär.

Urkristendomens teologi är emellertid inte relevant i detta sammanhang. Av betydligt större intresse är de teologiska och filosofiska strömningarna i medeltidens Europa. Här är emellertid författaren påfallande tyst. Genom att den katolska kyrkans troslära framställs som en blandning av ätkristna och hedniska tankar blir helhetsbilden undanskymd. En så stor teolog som Thomas av Aquino, medeltidens störste systematiker, nämnes endast i förbigående i samband med botens sakrament, där han för övrigt blivit fullständigt missuppfattad. Trots en relativ enhetlighet i livs-åskådning saknade medeltiden inte motsättningar, som också förbigås med tystnad. Teoretiska problem sådana som förhållandet mellan stat och kyrka, mellan påve och kyrkomöte, mellan tro och vetande eller kontroversen mellan pliktoralens och behovsmoralens företrädare har allesammans bidragit till kristenhetens sprängning vid nyare tidens början. Inte minst är det nödvändigt att känna till den senmedeltida nominalismen för att man rätt skall kunna förstå Luthers framträdande. Nu har författaren, säkert med rätta, påpekat det ringa intresset här i Sverige för teoretiska frågor, men man får inte förbise betydelsen av att kristendomen infördes i landet av utbildade teologer och att såväl munkordnarna som det högre prästerskapet stod i ständig kontakt med utlandet. Först när man är förtrogen med den teologiska och filosofiska elitdebatten får man de rätta perspektiven på de inhemska förhållandena, och först då kan man bedöma på vad sätt den mer folkliga religiositeten anknyter till eller avviker från den gängse teologien.

I de historiska omvärderingarnas tidevarv kan det vara svårt att rätt fördela skuggor och dagrar och ännu svårare för en lekman att bedöma riktigheten härav. Författaren, som tagit del av den nyare litteraturen på området, har överlag välbalanserade omdömen utan överdrifter åt någondera hållet. Även här skulle man nog önska att omstridda frågor hade behandlats litet mindre kategoriskt.

Ernst-Folke Lindberg

FRITS HEIDE: *Bidrag til de folkelige Plantenavnnes systematik*. Köpenhamn 1954. 55 s. — D:o II. Köpenhamn 1955. 60 s. (Tryckta i vardera 150 ex. Ej i bokhandeln.)

Med ett års mellanrum ha de två delarna av Heides bok utkommit. Förf. hävdar i dessa, att man för att komma tillrätta med betydelsen hos växtnamnen — isynnerhet då de äldsta — ej kan inskränka undersökningarna till en begränsad språkgrupp, t. ex. den indoeuropeiska, utan måste samla in ett mycket stort material från alla delar av jordklotet. Detta har förf. gjort, och sedan han från detta material sorterat bort allt, som tyder på att en högre kultur spelat någon roll vid växternas namngivning, har han kvar som rest de allra äldsta växtnamnen från världens alla hörn. Han söker så föra dessa enkla namn tillbaka till mänsklighetens urtid, till "Samlerstadiets allerlaveste Trin", och påstår, att de alla gå tillbaka på sju primära ordrotter, nämligen ljudkombinationerna *et* (det ljud som uppkommer, då man tuggar något segt), *ep* (bildas när man slickar något i sig), *um* (uttryck för belåtenhet när man har munnen full med mat), *en* (drickljud), *or* (det ljud som uppstår, när man slungar en krokig gren genom luften efter ett villebråd), *ak* (javanesisens motsvarighet till vårt "puh", när man anstränger sig för att bryta en gren) samt *ys* (det ljud som frambringas, när man äter en saftig frukt).

Från dessa ur-rotter härstamma enl. förf. så gott som alla växtnamn i världen. Sålunda ha t. ex. sv. *kattost* och *igelgräs*, ty. *katze* 'pilhänge' och da. *gäsling* 'd:o' ytterst utgått från roten *et*.

I del II har förf. gett sig in på tolkningen av en del enskilda växtnamn, men man har onekligen svårt att godtaga hans bevisföring, när han t. ex. tolkar *kabelleka* som 'bocköga'. Han uppdelar sålunda *kabelleka*. Förleden anser han vara det fornnordiska *hafr* 'bock', vilket för ett par årtusenden sedan lånats från nordsvenska dialekter till finska, där det i finska Karelen blev *kapris*, i ryska Karelen *kabrisch*, i Livland *kabbor* och *kabr*. Så har en av dessa livländska former lånats tillbaka till nordgermanskt språkområde och sammansatts med det svenska *öga*. Detta kunde dock "i en Nordbos Mund ikke blive staaende som Ka b

o r - ö g a, men maatte ændres til Ka b b e l - ö g a og senere til Ka b b e l e k a, mens Ka b b e l e j e blev de Danskes Part af Arvegodeset". Förf. dristar sig också att förlägga namnet "Bukkeøje's første Oprindelse til Tiden omkring Bronzealderens Midte, ca. 3000 Aar tilbage".

Heides teori om lån fram och tillbaka mellan språken är långt ifrån förtroendeingivande. När han så på svenskt språkområde låter *-or* övergå till *-el* och *öga* till *eka*, helt åsidosättande alla ljudlagar, då kan man ej alls tro på hans etymologi. Många andra av Heides etymologier gå i stil med den här citerade, och detta gör, att man ej heller vågar tro honom, då han kommer med sådana, som kunna tänkas vara riktiga (t. ex. då han hävdar, att efterleden i ty. *himmelschlüssel* 'Primula' ursprungligen ej är *schlüssel* 'nyckel' utan det medellågtyska *lus, lus* 'växt, ört').

Över huvud taget kan sägas, att Heide har låtit fantasin få alltför fritt spelrum. Det är med stor tvekan språkforskarna försöker rekonstruera t. ex. de indoeuropeiska språkröterna. Att som Heide rekonstruera språkrötter från människosläktets allra tidigaste barndom, är omöjligt. Det blir på sin höjd ytterst vaga gissningar. Även hans etymologier präglas av alltför stor fantasifullhet. När han dessutom deklarerar, att språkens ljudlagar blott delvis äro giltiga beträffande växtnamnen, så inser man, att man knappt vågar använda hans arbete ens med den största försiktighet.

Sten-Bertil Vide

J. SILFVING: *Från Norra Smålands medeltid*. En godshistorisk-genealogisk undersökning av Vedbo härads medeltida bebyggelsehistoria. Jönköping 1952. 443 s. Pris 20 kr.

ARVID ERNVIK: *Olof den helige och Eskoleia. Studier i Värmlands medeltidshistoria*. With an English summary. Karlstad 1955. Skrifter utgivna av Värmlands museum 2. Pris 15 kr.

Frivilliga krafter betyda mycket för hembygdskneningen. Många arbeta i det tysta, andra vilja se sina rön på pränt. Båda de ovanstående författarna höra till denna senare kategori. Båda ha lockats av tanken att söka fylla

luckor i hembygdens historia, i vilken de ha en anmärkningsvärd beläsenhet. Silfving är mera produktiv och jordbundet realistisk, Ernvik skriver mera lättflytande och har mera idéer och fantasi. Den förre är genealog och utnyttjar det kamerala materialet, den senare samlar lokaltraditioner samt har dessutom vågat sig på den nya och för amatörer farliga vetenskapen ortnamnsforskning. Ingendera väjer för auktoriteter. Silfving försvarar lika het-sigt sin idé, att en dansk "Johannes marscalcus", fallen i det heliga landet 1232, skulle vara identisk med ätten Ängels stamfader, som Ernvik angriper E. Noreen för hans välgrundade påpekande, att det sannolikt döljer sig ett personnamn i förleden till bynamnet Gillesbyn, ej ordet "gille" (även Ernviks övriga försök att återfinna detta ord i värmländska ortnamn förefalla mindre väl grundade).

Av bestående värde i Ernviks arbete är säkerligen hans utredning av Edskogens omfattning, om färdelederna därigenom och tolkningen av "Eskoleia" som Edskogsleden. Hans rön om dessa vintervägars betydelse för vallfärderna till S:t Olofs grav i Trondhjem sakna ej vikt, men traditionerna därom äro knappast sovrade och framställningen delvis så överdriven, att man får den föreställningen att pilgrimerna bildat fullständiga lämmeltåg. Håkan Håkansson's räfstetåg genom Värmland 1225 skildras efter Sturla Tordsson, som var nästan samtida med denna händelse. Ernvik framhåller med rätta berättelsens höga källvärde och vet styrka sin åsikt med att lyckligt lokalisera flera där nämnda orter. Mera vågat är att söka kartlägga Olof den heliges och Egil Skallagrimssons färder genom landskapet. Här är alltför stor risk, att Snorre Sturlason applicerat vad han visste om 1200-talets Värmland på äldre tiders förhållanden utan stöd i källorna. Egilssagan är en mycket vanskelig blandning av historiskt och ohistoriskt, alldeles oavsett om Snorre är dess författare (denna S. Nordals teori finner anmeldaren för sin del plausibel). Att ur Sigvat skalds berömda Austrfararvisur få närmare besked om hans rutt på beskickningen till Olof Skötkonung torde vara ogörligt, därtill äro hans lokaliseringssuppgifter alltför få och mångtydiga. Traditioner om munkar och kloster finnas många i Värmland, och Ernvik har dragit fram en hel del av dem. Då veterligt

intet kloster funnits i landskapet, söker han omtolka sina uppgifter på ett ganska ensidigt vis. Förmodligen skulle härvidlag en jämförelse med motsvarande traditioner i andra landskap ge helt andra resultat, något som också gäller traditionerna om digerdöden.

Silfvings arbete är av helt annan art, något som redan hans undertitel anger (först av företalet får man dock veta, att uppgiftens omfång tvingat honom att tillsvidare inskränka sig till S. Vedbo härad). Hans avsikt har varit att giva framtida lokalforskning en fast grund för ortens medeltida bebyggelsehistoria och leda den fram till det urkundliga materialet samt framlägga bevisen för de beskrivna förhållandena. Helt naturligt överväga genealogi och godshistoria, en genre, som ställer hårdare krav på framställningens form och disposition än dess utövare i allmänhet kunna prestera. Därom är dock så mycket mindre att säga, som Silfving själv är medveten om arbetets brister i detta avseende. Värdet hos arbeten av denna art beror sålunda helt på i vad mån de äro exakta i detaljer. Anmeldaren har givetvis inte någon som helst möjlighet att gå igenom dessas ofantliga massa, men redan en kursivläsning ger vid handen, att allt icke är väl beställt.¹ Förmodligen har författaren haft för bråttom, vissa fel ha uppenbarligen tillkommit mot bättre vetande. Det förre göres även sannolikt av utgivningsdata för dir. Silfvings ganska omfattande produktion. Som ett om ootillräckligt försvar må anföras, att Silfving som regel ärligt och omsorgsfullt redovisar sina källor, så att man kan kontrollera

¹ Nämnas må sålunda, att konung Karl Sverkersson s. 33 säges vara brorson till Erik den helige, att ärkebiskop Absalon s. 34 angives vara broder till Assar Rig, och att Kristina Gyllenstierna på ett ställe omtalas som omgift med Gustaf Johansson (Tre rosor) samt på ett annat såsom moder till densamme (detta senare är riktigt). I rättvisans intresse må kanske även påpekas, att liknande flyktigheter ingalunda saknas hos Ernvik. S. 30 talar han om att Sverre besegrat Magnus *Barfot*, s. 62 får man upplysningen att Olof den heliges son hette Magnus *Haraldsson*, och 15 sidor senare blir helgonet i fråga begåvat med två namngivna söner (den för vetenskapen okände heter Björn). I den kritiska apparaten skyller Ernvik faderskapet på Snorre Sturlason, men denne är bevisligen därtill alldeles oskyldig.

var det brister. Nytt i hans arbete är alltså främst, att den vedboitiske läsaren föres direkt till källorna för hembygdens historia. Därtill kommer, att Silfving haft den goda idén att som bilagor in extenso meddela ett dussin av de för hans framställning viktigaste urkunderna, varvid de latinska diplomerna presenteras i en högst förträfflig översättning till svenska av arkivarien Stefan Söderlind.

Sven Ljung

M. MAGET: *Guide d'étude directe des comportements culturels* (Ethnographie métropolitaine). Paris 1953. Civilisations du Sud. 260 + XXXV p. 16 planches. Prix: 1 750 frs.

Författaren till ovannämnda handbok i sociologi och etnologi är sedan år 1937 på *Musée national des arts et traditions populaires* i Paris ledare för en insamlingscentral motsvarande ungefär Etnologiska undersökningen vid Nordiska museet. Vid sidan härav är han akademisk lärare i etnologi vid paris-universitetet samt vid l'Ecole du Louvre. Handboken är ett resultat av målmedvetna och omfattande studier, eget och kollegers praktiska arbeten i fältet samt en mångårig undervisning i konsten att handleda fältarbetare med olika syften. Anmälaren, som alltid tyckt illa om imperativer och särskilt illa om imperativisk infinitiv, började läsa boken på sidan 169, anseende att där kunde denna modus vara på sin plats. Där började nämligen bokens andra avsnitt med praktiska råd, hur fältforskare och enkätmakare skola bete sig ute i fältet eller vid skrivbordet, hur man tar kontakt med sagesmännen, vilka tekniska hjälpmedel man har med sig (kameror, magnefon etc.), hur man antecknar, ritar, bevarar, ordnar, kompletterar och refererar till sitt material. Det var onekligen goda råd. Men det visade sig vara möjligt att tillämpa dem endast om man utan genstörtighet följt författarens första avsnitt. Att gå annorlunda fram blev en senväg. Handboken är en god helhet, kanske något för koncentrerad. Den har under många år slipats och avrundats i muntlig framställning inför publik. Vetenskapsmannen som experimenterar, hembygdsvetenskapsmannen som planerar en bok om sin födelseort och samlar material härtil, fältarbetare av olika utbild-

ningsgrad, som sätts på en observationspost eller åläggas att inhämta dokumenterat fältmaterial, alla ha glädje av denna kloka framställning, som bygger på lång erfarenhet. I första hand rekommenderar jag den till lokalhistoriker, förenings-, industri- eller fabriks-historiker och till dem som syssla med monografier av olika slag. Det har funnits en tendens hos många av detta slags författare att söka sig till "det arkeologiska", till de okristiskt anammade "folkminnena" eller till de skrivna statuterna och protokollen utan att skaffa sig ett säkert, litet eller stort perspektiv på den egna tidsepoken, inom vilken de skulle ha möjlighet att med god handledning göra den säkraste insatsen.

Folklivsforskaren av facket och den skolade sociologen ha i Magets Guide en gemensam metod, fastän de båda vetenskapernas problemställningar äro olika. Att metoderna kunna vara identiska — i och för sig ingen ny upptäckt — är onekligen ett vettigare rön än ofruktbara diskussioner om de båda vetenskapernas gränser. De svenska lika väl som de franska och de andra europeiska folklivsforskarnas insamlingscentraler kunna av ekonomiska och andra skäl ej alltid utgå från nutidsskiktet. De utgå vanligen från ett tids-skikt närmast under det egentliga nutidsskiktet — många undantag finnas naturligtvis gjorda i experimentellt syfte. Detta skikt är dock för vårt lands vidkommande ej identiskt med den "civilisation prémachiniste ou préindustrielle", som Maget talar om, ty en sådan kultur nå vi knappast under fältarbete i våra dagars Sverige annat än fragmentariskt. Den behöver särskilda fackmannamässiga åtgärder för att liksom prepareras fram. Handboken skiljer sig från andra, som anmälaren känner, genom sitt krav på konsekvens. De som tycka illa härom ha ingenting att hämta hos Maget. Hans konsekvenskrav för till ett arbetssätt, vars resultat ständigt föreligger färdigt på ett visst stadium, redo att kompletteras.

Man hade gärna hört litet mera om författarens teoretiska inställning. Klart är att hans metoder utbildats i nära anslutning till gestaltpsykologiska tankegångar. Hans egen utbildning har gått över socialpsykologi, praktisk afrikansk etnografi och amerikansk stads-sociologi. Erfarenheter och upplevelser ha lärt honom att klyftan mellan, som han säger,

"peuples ethnographes et peuples ethnographiables" blivit allt mindre, en erfarenhet som man gärna unnar många av kollegerna i Europa att höra.

Innehållet i bokens första avsnitt, som handlar om undersökningsmetoder, är fördelat på två avdelningar med resp. "elementära" och "systematiska" studieschemata. I fråga om "elementstudiet" visas, att schemata äro möjliga att tillämpa lika bra på studiet av en plog som på studiet av en stil eller en industriprodukt, vilken som helst, lika bra, säger författaren, "på krukmakaretekniker som på recitationen av en saga eller på vanan att röka. Det kan vara samma grupper med dominant funktion såsom ett hantverksföretag, en teatertrupp, en fabrik eller en administrativ kår". Varför inte en by eller en kommun? Jo, författaren har bland sina systematiska studieschemata även sådana för territoriella grupper, däribland även ett för kommunen. Det är emellertid ej avsett att vara en totalstudie över det kommunala livet. Huvudämnet är snarast den väl definierade gruppens kulturella beteenden och deras gruppering i lokala system. Författaren understryker de svårigheter, som yppa sig, då man vill nå större och mera sammansatta grupperingar. Likaså varnar han för att tro, att han vill ge anvisningar om hur man gör en fullständig etnologisk studie. När det gäller kulturkontakten, vanesystemens möte med händelser som framkalla omformning, synes hans bidrag till ett sådant studium vara att söka nå fram till de relativt stabiliserade komponenterna i en konjunktur.

Framställningen är på det klassiska franska sättet indelad i paragrafer, till vilka ständigt hänvisas. Varje kapitel i handboken förutsätter kunskap om det föregående. Man märker det så snart man vill praktiskt arbeta med ett ämne, t. ex. utarbeta frågelistor i anslutning till det eller planlägga en enkät. Svenska etnologer nöja sig i regel med vad Sigurd Erixon en gång kallade de tre etnologiska perspektiven: rum, tid och sociala förhållanden. Maget lägger här till i anslutning till vissa antropologer det "psykosomatiska" synsättet. "Ceci sera toujours sous-entendu dans les guides d'enquête de groupes donnés ci-après", säger han. I sina elementära studieschemata går Maget från "det materiella" till "normalise-

rande verksamheter" av olika slag. Så följa föreställningar och intressen, varefter ett helt panorama rullas upp för läsarens ögon. Bland de begrepp man här får göra närmare bekantskap med är "den funktionella profilen", §§ 82—84. Härmed menas, om jag förstått rätt, att mot en viss form svarar en helhet av funktioner. Jämför t. ex. en bondgård på slättjord, till vilken hör 25 hektar öppen jord, uppförd efter skiftet i början av 1800-talet, med en gård av samma bruksstorlek, uppförd av en agronom efter eldsvåda år 1952. I samband härmed inskärpes, att man ej bör försumma vad som kallas opinionsundersökningar, dvs. att, i korthet sagt, efter konstens regler undersöka vad sagesmännen själva anse om sin verksamhet, de föreställningar som de ha, och de skäl de ge för att bibehålla eller tillbakavisa exempelvis en teknik, ett ekonomiskt system, en viss estetisk rumsinredning etc.

Från och med § 90 följa så de systematiska studieschemata, som jag redan omtalat. De inledas med ett schema för biografier. Så följer en översikt över sociala grupper och de huvudsakliga "kopplingarna", som krävas för ett studium av dem. Ett viktigt avsnitt behandlar "den självhushållande familjen". Därefter är författaren inne på sina "aktivitetsgrupper", som först ses ur teknologisk och ekonomisk synpunkt—jordbruksföretagen och hantverksföretagen var för sig. Därefter behandlas dessa gruppers struktur och sociala förbindelser, så deras mentalitet och ideologi och slutligen deras utsträckning och utveckling.

Det är beklagligt, att nedskärningen av författarens manuskript enligt hans egen uppgift gick ut över exempelsamlingen. Man får till övermått exemplifieringar från Magets egna undersökningar av ett keramiskt fabrikscentrum, men såvitt jag minns finns ej något exempel från stadskulturen i egentlig bemärkelse.

Guiden illustreras med flera trevliga grafiska framställningar, t. ex. hur man nyttjar en kommunal bakstuga i Villard-d'Arène, ett kalenderschema över cirkulationsbruket på en gård i Saint-Viâtre 1938 jämfört med år 1880 och flera sådana. Av de 16 planscherne äro 9 tecknade, avsedda att tjänstgöra som mönster. Anmälaren för sin del är visserligen inte odelat förtjust i dessa konstlösa linjalritningar,

men avsikten torde vara att visa, att även den som ej är konstnär eller arkitekt kan göra god nytta, om han följer några förenklade grundläggande regler.

John Granlund

LEOPOLD SCHMIDT: *Gestalttheiligkeit im bäuerlichen Arbeitsmythos. Studien zu den Ernteschnittgeräten und ihrer Stellung im europäischen Volksglauben und Volksbrauch*. Wien 1952. Verlag des Österreichischen Museums für Volkskunde. 240 s. med kartor.

Leopold Schmidt är professor i folklivsforskning i Wien och chef för Österreichisches Museum für Volkskunde. Han intar den ledande ställningen inom den yngre generationen österrikiska folklivsforskare och har under det senaste decenniet utvecklat en synnerligen omfattande produktion. Då "Gestalttheiligkeit im bäuerlichen Arbeitsmythos" här presenteras, är det närmast i syfte att göra nordiska folklivsforskare uppmärksamma på tankegångar, som peka på nya tendenser inom vår forskning. Folklivsforskningen, som utgick från medvetandet om den nära samhörigheten mellan folklig tro och folkligt handlande, har enligt Schmidt gått en olycklig utveckling till mötes, när den tenderat till en spaltning mellan den materiella och den andliga folkkulturen. Schmidt vill med sitt arbete återställa den materiella och andliga samhörigheten i medvetandet. Arbetets metodiska uppläggning, syfte och anda för genast tanken till landsmannen Karl von Spiess, som också tillägnats boken. Avhandlingen sammanhålls av föremålen själva: lien, skäran och till dem hörande slipredskap. Någon funktionell eller typologisk uppmärksamhet ägnas dem emellertid inte. Föremål för studiet är i stället till redskapen knutna trosföreställningar och skördebruk i första avdelningen, samt i andra avdelningen mytiska och legendariska gestalter med skörderedskapen som attribut. Så till vida kan sägas, att Schmidts arbete ingalunda utgör den syntes han eftersträvar, eftersom arbetet åsidosätter de funktionella synpunkterna och därigenom blir otillfredsställande för en modern sakforskning. Schmidt söker i stället de urgamla troskomplexen. Bakom uppteckningarnas magiska skenbilder döljer sig enligt hans förmenande äldre kultiska och mytiska

drag. Och han anser sig verkligen oftast finna dessa urföreställningar. Men medlet är en konsekvent tolkning av materialet i symbolismens tecken. Ända tillbaka till lunarkulten sträcker sig hans forskning. På sätt och vis framstår Schmidt som en gengångare från etnologins barndom. Raka linjer dras mellan enstaka belägg, även om århundraden skiljer dem åt. Kritiken mot ett sådant förfaringssätt är både känd och motiverad. Analys med hänsyn till folktrons tidsbundenhet och sociala beroende är sålunda Schmidt främmande. Den till föremålen knutna trosföreställningen och föremålens symboliska innebörd beror inte enligt Schmidt på det handlande folket i första hand eller på karaktären hos de personer, vilka erhållit skörderedskapen som attribut: "Ich glaube aber doch das Grundprinzip, nach dem diese Gerätgestalten in Volksglauben und Volksbrauch, in der Sage und Legende gelebt haben und weiterleben, halbwegs klar herausgestellt zu haben: das Prinzip, dass es nicht Persönlichkeiten, individuell profilierte Anthropomorphiesierungen sind, an die man hier glaubt, sondern Erscheinungen, die durchwegs hinter ihrem Schnittgerät zurücktreten. — Die Geräte selbst sind es, von denen man eigentlich nur erzählt, und um ihretwegen treten Götter und Heilige in den Kreis der Schnitter." Att föremålen själva under betydande tidrymder har behållit sin symboliska karaktär beror inte enbart på det primitiva sinnets konservatism. Skärans likhet med månen och andra redskaps karaktär av naturnära könssymboler, således oföränderliga grundbetingelser, har enligt författaren medverkat till en obruten symboltradition. Denna nära samhörighet mellan föremål och folktro, som är avhandlingens ledtråd, driver Schmidt till sin spets, när han säger: "Denn keines der Ernteschnittgeräte ist allein aus seinem realen Dasein und sein profanen Wirken und Gehandhabtwerden allein heraus entstanden und lebendig geblieben. Es haben vielmehr die stärksten geistigen und seelischen Kräfte und deren tausendfältige Überlieferungen ständig an ihnen mitgeschafft."

Utan tvivel vittnar Schmidts arbete om djup lärdom och om uppriktigt försök till tolkning av folkpsykologin. Många invändningar kan dock göras mot verket, om man vill ge sig in

på en detaljanalys. Författarens kartor förefaller t. ex. alldeles meningslösa och oanvändbara i sin nuvarande utformning. Användningen av det mest skilda slag av uppteckningar, parallelliseringen av saga, sägen, folketro och folkskämt från olika tidsskikt har väl sina vanskligheter, som Schmidt visserligen är medveten om men inte bemödar sig att undvika. Likaså gör sig författaren skyldig till en symboltolkning, som i vissa fall är uppenbart pressad och i andra åtminstone dubiös. Här må erinras om Schmidts svagt motiverade tolkning av kampen mellan Tor och Hrungnir, varvid Tors hammare och Hrungnirs slipsten göres till fallossymboler och myten i sin helhet tas som ett bevis för slipstenens urgamla sexualsymboliska innebörd. Folktrons djupa symbolism framstår för Schmidt som ett axiom. Likväl har arbetet sitt intresse och kan kanske få en viss betydelse som en i viss mån antitetisk hypotes till en ensidig funktionalism. Schmidts sammanbindning av sentida folksed och folketro och urgamla myt- och kultkomplex — en arbetshypotes som inte förefaller helt resultatlös eller omotiverad — borde tjäna de alltför hän-givna funktionalisterna till ett memento. Även om man villigt vill erkänna de psykologiserande och funktionalistiska skolornas stora insats för etnologins vetenskapliga stabilisering, kan man inte frigöra sig från intrycket av farlig dogmatisk förenkling. Både C. W. von Sydow och hans närmaste lärjungar liksom Albert Eskeröd i sin strikt funktionalistiska avhandling ha beträtt en ljusupplyst väg, som hotar att sluta i ett förnekande av att den mytiska folktron någonsin existerat. Dessa forskares reaktion mot den mannhardtska skolan är både motiverad och i sin extrema utformning lärdomshistoriskt förståelig. Men sanningen ligger som oftast i kompromissen. De från olika axiom utgående symboliskt-myto-logiska och psykologiskt funktionella skolorna borde med fördel kunna förenas. Tiden kan kanske nu vara mogen för detta. Lyckligast vore nog då, om den nya folktrorforskningen använde sig av den funktionalistiska miljömetoden men med hänsyn inte bara till de källkritiska kraven utan också till de djupare sammanhang, som Leopold Schmidt i sitt arbete velat göra troliga.

Sven B. Ek

CARL HERNMARCK: *Svenskt sjuttonhundratatal. En stlhistorisk undersökning.* Nationalmusei skriftserie nr 1. Almqvist & Wiksell i distribution. Lund 1954. 200 s. Pappband.

Ingen epok i svensk konst och svenskt konsthantverk har väl så intensivt utforskats utifrån skilda aspekter som 1700-talet. Århundradet är ju för Sveriges vidkommande en guldålder både för de fria konsterna och för hantverket med konstnärliga ambitioner och det är fördenskull rätt naturligt, att forskningen känt sig lockad att i detalj söka klarlägga förloppet av utvecklingen på dessa områden.

De makthavandes strävanden i näringspolitiskt hänseende under 1700-talet gick som bekant ut på att skänka allt tänkbart stöd åt landets manufakturerna och som följd härav fick konsthantverket, vare sig detta bedrevs i industriell skala eller manuellt på hävdvunnet vis, ett enastående uppsving. Impulser från Europas modecentra påverkade med korta intervaller stlforloppet och de tekniska framstegen och det är med härtill knutna problem som den historiska forskningen närmast gett sig i kast under senare år. Vedertagna uppfattningar har stundom befunnits tvivelaktiga i ljuset av nyare rön, periodindelningens tidsgränser har krävt justeringar efter hand och okända eller förbisedda konstnärsindivider har kunnat föras fram i ljuset. Åsikter har väl ibland brutit sig mot varandra och föranlett polemik, men omsider har likväl det "team" av forskare, vilka riktat sin uppmärksamhet på hithörande frågor, i stort sett enat sig om på vad sätt utvecklingen skett. Självfallet kan ännu ej ett slutgiltigt bokslut framläggas, ty åtskilligt väntar trots allt på sin förklaring. Det är icke uteslutet, att kommande erfarenheter kan leda till omvärderingar, men vad idog forskning i förening med klarsynt slutledning hittills gett till resultat skänker oss dock en klar och, som man vill tro, verklig-hetstrogen bild av detta inspirerande 1700-tal.

Någon samlad framställning av 1700-talets svenska konsthistoria med huvudvikt på konsthantverkets utveckling har icke på länge sett dagen. De senare forskningsresultaten har i största utsträckning redovisats i olika vetenskapliga publikationer, mestadels i uppsatsform. För en vanlig intresserad läsare har det

därför varit praktiskt taget omöjligt att bilda sig en uppfattning om forskningens framsteg och den vedertagna ståndpunkten. När nu Carl Hernmarck, föreståndare för Nationalmusei konsthantverksavdelning, tagit sig före att fylla denna kännbara brist genom framläggandet av boken *Svenskt sjuttonhundrat*, så har det skett med ett ansvar och en kunnighet, som ingen annan bättre hade kunnat prestera i dag. Som specialist på framför allt silver och porcelin har han trängt djupt in i 1700-talets konsthantverkshistoria — svensk såväl som allmän-europeisk — och hans beläsenhet på områden utanför hans specialitet är grundlig. Allt detta skänker betryggande garanti åt framställningens vederhäftighet. Därtill kommer att han med *Svenskt sjuttonhundrat* lagt fram ett stycke fascinerande läsning.

Med tanke på att även utlandet, som ju en gång verksamt bidragit till utformningen av det svenska 1700-talet, skulle kunna hysa intresse för händelser och människor i vår förgångna konstkultur, har författaren på ett förredömligt sätt försett boken med en sammanfattning på franska, ej mindre än 22 sidor. Vårt eget språk lämpar sig ju dessvärre ej i internationellt umgänge, ett faktum som våra konst- och kulturhistoriska författare alltför ofta förbiser. Resuméer borde rimligtvis vara en lika angelägen uppgift att framställa som själva behandlingen av ämnet. Det ligger givetvis en överdrift i detta sist sagda, men den är avsiktlig för att understryka vikten av att forskningsresultaten även på dessa områden göres internationellt tillgängliga. Anmälaren själv har tidigare ej nog beaktat detta, men upprepade gånger blivit påmind därom vid korrespondens och sammanträffanden med utländska forskarkolleger.

I fem huvudkapitel analyserar Hernmarck skeendet alltifrån pompös karolinsk barock till sträng novantik. Inhemsk tradition och främmande inflytelser har hela tiden påverkat stilförloppet och författaren vill just i detta förhållande se en av de viktigaste orsakerna till att svensk stil under 1700-talet trots allt är olik dess motsvarigheter på utländsk botten. Det är egendomligt, att den nationella egenarten slår igenom med praktiskt taget samma intensitet under hela århundradet, oaktat impulserna utifrån periodvis nått oss än sva-

gare, än med genomträngande kraft. Författaren räknar med existensen av en odefinierbar, ständigt tillstådesvarande faktor, som ytterst bestämt vårt förhållande till utländska stilföreteelser och medverkat till skapandet av svensk rokoko och gustaviansk stil. Han varnar emellertid samtidigt för att se den svenska egenarten större än den i själva verket var och framhåller att England i det avscendet, trots kontinental påverkan, under 1700-talet kan framvisa oändligt mycket mera nationellt särpräglad stiluppfattning.

Det är med tillfredsställelse man finner, att Hernmarck gör *tabula rasa* med vissa förlegade vaneföreställningar och ohållbara tros-satser. I handböcker av äldre datum finner man exempelvis ständigt Oppenort framhävd som den franska rokokons introduktör och stilens ursprung i italiensk barock till följd av denne konstnårs italienska studier. François-Antoine Vassé intog, som det visat sig och som redan Carl Gustaf Tessin på sin tid på sätt och vis understrukt, en fullt jämbördig ställning som stilbildare på inredningskonstens område. Denne bygger uteslutande på fransk tradition och det italienska inslaget har således överbetonats. Samma är förhållandet med guldsmeden Meissonnier som skapare av den fullt utbildade rokokon. Han har visserligen haft stor betydelse för stilens utveckling på andra sidan Rhen, men i Frankrike har han avgjort stått tillbaka för den betydligt måttfullare Nicolas Pineau, vars stil liksom Vassés står helt på fransk grund. Detta konstaterande är ej alldeles oväsentligt när det gäller svenska förhållanden, enär det är Pineau och ej Meissonnier som närmast inspirerat Carl Hårleman vid utformandet av den svenska stilvarianten i Stockholms slotts representativa gemak.

"Svenskt sjuttonhundrat" framstår som ett verk av utomordentligt värde genom framför allt sin stränga saklighet, som icke berett rum åt briljerande ordkonst eller känslomässiga omdömen. Hänvisning till källor och litteratur är gjord med största samvetsgrannhet till nytta för den läsare som till äventyrs önskar taga del av detaljproblem. Som publikation betraktad är boken värdig de fina typografiska traditioner som alltid företråts av Håkan Ohlssons tryckeri i Lund. Pappbandets

mönster är dock enligt anmälares mening skäligen misslyckat. En pastisch på ett 1700-talsband eller ett foderpapper hämtat från kat-tunernas rika mönsterförråd hade varit att föredraga.

Marshall Lagerquist

Résumé

Le Conservateur en chef du departement de l'art industriel au NATIONALMUSEUM, Stockholm, M. Carl Hernmarck, a publié un livre ayant pour titre SVENSKT SJUTTONHUNDRATAL (Le dix-huitième siècle en Suède), une étude sur l'histoire des styles. Tenant compte de nos relations intimes avec la France dans les domaines de l'art et l'art industriel pendant le dix-huitième siècle ce livre doit éveiller l'intérêt d'un public international. Grâce à un résumé détaillé en français les principaux traits de l'ouvrage doivent être étudiés avec profit par des lecteurs à l'étranger.

RUTH ROSENIUS-HÖGMAN: *Helgeandshus, hospital och lasarett i Västmanland. 1345—1900*. Västerås 1953. 500 sidor, illustrationer. Pris: 20 kr.

Vår medicinalhistoria har sina luckor, delvis beroende på att mera djupgående insikter i både medicin och historia äro ovanliga. Författarinnan till ovanstående arbete är dock varken läkare eller fackutbildad historiker utan patient och autodidakt, det förra på grund av en sjukdom, som mestadels binder henne vid sängen och i hög grad försvärat hennes kontakt med arkiv och bibliotek. Det oaktat har hon kunnat giva ett verk av i mycket bestående värde. Har icke allt blivit rätt, är dock den historiska dokumenteringen i regel så pass god, att fackmannen lätt kan korrigera de varken många eller betydande miss-tagen. Mestadels gälla dessa perifera förhål-landen, rörande vilka det fallit sig naturligt att följa en skolboksmässig schablon¹.

Kompositionen är stundom väl bred, dispositionen inte alltid lycklig och upprepningarna

¹ Vi tro sålunda alldeles icke, att de många (med en viss brio skildrade) förskingringarna bland sysslomännen i Västerås på 1700-talet berodde på förflackning i religion och moral, snarare på en olycklig kombination av usla löner och slapp kontroll.

väl många. Tydligt beror detta på att det hela startats som ett rent insamlingsarbete utan tanke på publicering och det sedan fallit sig svårt att vraka och sovra i den stora materialsamlingen. Denna tynger onekligen framställningen, likaså de många citaten, men ofta nog möter man en tydlig berättartalang, ett klart sinne för det konkreta samt en viss bister humor. Person-, ort- och sakregister öka användbarheten väsentligt. Behövt men alltför vågat var att i ett särskilt kapitel redogöra för mynt, mål och vikt. Ämnet är helt enkelt alldeles för vidlyftigt för att kunna avfärdas på 2½ sida.

I sakens natur ligger, att huvudparten av boken kommit att handla om förhållanden i Västerås, stiftets, landskapets och länets huvudstad. En första avdelning behandlar tiden före inrättandet av ett lasarett i Västerås, en andra den följande tiden. Otivelaktigt är det senare avsnittet bättre, allra bäst är kanske kapitlet "Från Västerås lasarett 1902" om författarinnans upplevelser som helt ung, en ovanligt levande skildring, som vittnar högt om hennes minne och iakttagelseförmåga. Närmast därefter vill man gärna sätta biografierna över de olika lasarettsläkarna i Västerås med konkreta beskrivningar av deras arbets- och löneförhållanden. Troligen skulle bådadera förefalla en modern läkare antediluvianska. Vi nämna blott en sådan detalj som att när dr Bruzelius 1828 avgick utsliten av ett uppoffrande och förtjänstfullt arbete och begärde få sin slutlön i pension, så beviljades visserligen detta, men efterträdaren fick gå lönlös i åtta år. — Stort utrymme ägnas åt beskrivningar av instrument, operationer, läkemedel och kurer, allt illustrerat med ett rikhaltigt och väl utvalt bildmaterial. Läkarnas oförtrutna nit och forskarhåg förefaller imponerande, man undrar ofta över att de inte grepos av förtvivlan inför de många hopplösa fallen, som de ej kunde bemästra med sina otillräckliga resurser i vårdplatser, instrument och vetande. Antiseptik och aseptik voro länge okända, likaså enkla instrument som febertermometern och stetoskopet. Behandlingen blev därför stundom ganska barbarisk, något som särskilt gäller värden av sinnessjuka ("dårar"). Även sådana kunde dock trots allt stundom återvinna hälsan. — Hur mycket av allt detta, som är hämtat ur äldre

och nyare tryckta framställningar (åtskilliga moderna sådana finnes, såsom mycket riktigt framgår av bokens källförteckning), kan här icke sägas. Säkert torde dock vara, att författarinnan kunnat på ett lyckligt sätt komplettera dessa framför allt ur samtida journaler och räkenskaper.

Utnyttjandet av sådana har också burit riklig frukt för skildringen av tiderna före lasarettetsbygget. Johannes Rudbeckius' dagbok med sina många konkreta uppgifter likaså. För dessa liksom för ännu äldre tider kunde dock åtskilligt vunnits, om Klockhoffs stora arbete om Danvikens hospital varit känt. Ett par moderna stadshistoriker ge också viktiga upplysningar, Arboga tänkebok icke att förglomma². Hedqvists för sin tid förträffliga arbete om den kristna kärleksverksamheten i Sverige under medeltiden, är nämligen numera i väsentliga stycken föråldrad.

Någon sjukvård i egentlig mening fanns icke under medeltiden, men ett flertal andliga stiftelser åtog sig *passning* av sjuka, fattiga, över- och underåriga. Dessa kunde också åtnjuta själavård i anstaltens egna kyrkor, något som man på kyrkligt håll lade synnerlig vikt vid. Läkarevård var det ännu en bit in på 1600-talet icke fråga om, på sin höjd förekom att bardskärare utförde enklare operationer. I vår avkrok av världen har hospital (hospitale leprosorium, spetälskeisolat) funnits från ca 1220. Någon bot för den hemska sjukdomen kände man icke, men genom att isolera de sjuka i hospital under passning av dit livstidsanslutna bröder och systrar lyckades man ej oväsentligt minska frekvensen. Vid nya tidens början kunde sålunda flera hospital i Sverige nedläggas sin verksamhet. Helgeandshus och själagårdar³ togo sig i mån av (mycket bristfälliga) resurser an övriga kategorier av socialvårdsfall. Som regel hade man att erlægga

² Att den senare varit Lohmans viktigaste men icke sällan missförstådda källa för "Arboga kännning" har sålunda helt undgått författarinnan.

³ I ett pergamentsbrev i RA från 1449 26/5 finnes en lägesuppgift, där en själagård i Västerås nämnes, vilket hittills undgått forskningen.

ingift vid intagandet, en del av klientelet var dock tydligen medellöst. Uppgifterna från Västerås stift äro relativt sena, först 1345 omtalas ett helgeandshus i Västerås och ett hospital i Arboga. Något äldre, men icke mycket, kunna de vara, då de saknas i hertigarna Eriks och Valdemars testamente av 1318. Båda voro säkerligen avsedda att räcka för hela stiftet (i huvudsak = det nuvarande)⁴. Under senmedeltiden tillkommo ett hospital i Västerås (säkert belagt tidigast 1429) och ett helgeandshus i Arboga (1462)⁵.

Under Gustav Vasa kom en kraftig omorganisation, anstalterna blevo färre — i regel blott en i var stad — men också större. I övrigt fortgick det hela i stort sett efter medeltida principer, med ingifter, underhåll, viss passning och själavård samt något obetydligt anlåtande av bardskärare. Benämning blev i regel enbart hospital (efter latin hospitale pauperum, fattigvårdshus). Sedan sinnessjuka börjat inspärras där, fick ordet hospital sin nuvarande betydelse⁶. Sina egendomar från medeltiden skulle de nya anstalterna som regel få behålla, stundom fingo de rentav även åtnjuta närbelägna klostrens inkomster. Alla voro dock inte så lyckliga utan fingo byta egendomar mot "räntor", vilka dessvärre inte alltid utbetalades. För den följande utvecklingen flyta, som förut antytts, källorna rikligare, och fru Rosenius-Högman kan åter visa sig från sina bättre sidor.

Vera Hogild — Sven Ljung

⁴ Sammanhanget har förbisetts i föreliggande arbete.

⁵ Namnet "herr Jöns i Spitalen" i ett brev från 1385 kan ej med säkerhet visas åsyfta en präst i Västerås. Den i Arboga 1514 omtalade "Bengt i Spitalen" var sålunda från Skara. — Hedqvist har ej känt Arboga tänkebok och därför ej heller helgeandshuset, något som förbryllar Rosenius-Högman, som kände det från Lohmans kortfattade uppgift.

⁶ De leprasjuka hade ej längre egna anstalter utan höllos isolerade i särskilda utrymmen i de nya hospitalen. — "Hospitalen" i Uppsala och Söderköping voro sålunda helgeandshus under medeltiden.

SVENSK KULTURHISTORIA

i böcker utgivna av Nordiska museet

<i>En bok om Svindersvik</i> av ANDREAS LINDBLOM m. fl. 9:—	<i>Modedräkter 1600—1900</i> av GUNNEL HAZELIUS-BERG 7:—
<i>Svenska herrgårdshem under 1700-talet</i> av GÖSTA SELLING 35:—	<i>Orgelverken i Västerås stift</i> av JOSEF SJÖGREN 35:—
<i>Mälsåker — ett Tessinslott vid Mälaren</i> av ERIK ANDRÉN 9: 50	<i>Vävskedsmakeri och hornslöjd</i> av FOLKE SVEDENFORS 7:—
<i>En bok om Tyresö</i> av A. LINDBLOM, S. WALLIN, S. KARLING, B. BOËTHIUS m. fl. 20:—	<i>Smycken i svensk ägo</i> 24:—
<i>Julita klostrets godspolitik</i> av PER STENSLAND 5:—	<i>Skolseder från Skara</i> av ALLAN NILSSON 5:—
<i>Broderier</i> av ANNA-MAJA NYLÉN 5:—	<i>Årets äring</i> av ALBERT ESKERÖD .. 15:—
<i>Norrländskt sågverksliv</i> av REINHOLD OLSSON 10:—	<i>Svenska skräsiggill</i> av K. G. CEDER-GREN och G. VON SCHOULTZ 10:—
<i>Pataholm</i> av MANNE HOFRÉN 12:—	<i>Urmakare i Sverige</i> av ELIS SIDEN-BLADH 30:—
<i>Skottsbergska gården i Karlshamn</i> av BENGT BENGTSOON 9: 50	<i>Stjärnsundsuren</i> av STEN LUND-WALL 12:—
<i>Helgerum i Tjust</i> av MANNE HOF-RÉN 14:—	<i>Rokokomöbler</i> av MARSHALL LAGERQUIST 25:—
<i>Flaskor och glas</i> av ELISA STEEN-BERG 9:—	<i>Herremansmöbler</i> av BRYNOLF HELLNER 3:—
<i>Ur och urverk</i> av STEN LUNDWALL 18:—	<i>Allmogemöbler</i> av SIGFRID SVENS-SON 3:—
<i>Dalmålningarna och deras förlagor</i> av SVANTE SVÄRDSTRÖM 18:—	<i>Kistor</i> av GÖSTA VON SCHOULTZ .. 4:—
<i>Järnsmidet i Vasatidens dekorativa konst</i> av BRYNOLF HELLNER 20:—	<i>Svenska vävnadstekniker och mön-
stertyper</i> av E. VON WALTERS-TORFF 18:—
<i>Slagan och andra tröskeredskap</i> av DAG TROTZIG 12:—	<i>Tygtryck i Sverige före 1700</i> av INGEGERD HENSCHEN 12:—
<i>Sledges and Wheeled Vehicles</i> av GÖSTA BERG 10:—	<i>Folkdräkter</i> av ANNA-MAJA NYLÉN 12:—
<i>Rågöborna</i> av PER SÖDERBÄCK ... 12:—	<i>Nationella dräkten</i> av EVA BERG-MAN 20:—
<i>Gränna</i> av SIGURD WALLIN 10:—	<i>Hallandsgårdar</i> av ALBERT SAND-KLEF 28:—
<i>Lapsk kultur vid Stora Luleälv
källsjöar</i> av ERNST MANKER 45:—	<i>Folkligt dräktskick i Vingåker och
Österåker</i> av A.-M. NYLÉN 16:—

TAPETER

Av INGEMAR TUNANDER

"Tunanders utredning av tapetens historia och dess förhållande till tidsstilarna är en utomordentligt givande lektyr för var och en som sysslar med inredningskonst. Han för fram tapetens historia till våra dagar och ger talrika prov på nutida tapeter. På detta område, som i andra industrier har man fått upp ögonen för vad samarbetet med konstnärer betyder, och fabrikanterna har även låtit undersöka färgernas betydelse för trivsel och harmoni. Ingemar Tunanders bok är outhärlig både för dem som studerar stilproblem och för dem som står mitt i dagens aktiva arbete."

Gerda Boëthius i Svenska Dagbladet

"Boken kommer med verkliga nyheter på sitt område och kan läsas av vem som helst. Den visar att tapethistoria är på flera sätt mera givande än man velat föreställa sig."

Bengt G. Söderberg i Expressen

"Tunanders bok är en utmärkt, lättläst, bra illustrerad vägledning genom tapetstilarna, sådana även svensk heminredning har upplevt dem."

Eva v. Zweigbergk i Dagens Nyheter

"En synnerligen upplysande bok om tapeter, bräddfull av trevliga fakta och anvisningar."

Dagen

N O R D I S K A M U S E E T

Pris kr 9:—